

UCHANGANUZI WA MAKOSA YA KIFONOLOJIA YANAYOFANYWA
NA WAZUNGUMZAJI WA KIKAMBA WANAPOJIFUNZA KISWAHILI
SANIFU

NA

MBULA J. EDWARD

University of NAIROBI Library



0532187 2

Tasnifu hii imetolewa ili kutosheleza baadhi ya mahitaji ya shahada ya M.A.
katika Chuo Kikuu cha Nairobi

2011

UNGAMO

Tasnifu hii ni kazi yangu mwenyewe na haijawahi kutolewa kwa mahitaji ya shahada katika Chuo kikuu kingine chochote.



MBULA J. EDWARD

(MTAHINIWA)



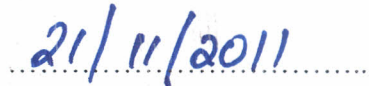
TAREHE

Tsanifu hii imetolewa kutahiniwa kwa idhini yetu tukiwa wasimamizi wa kazi hii wa Chuo Kikuu cha Nairobi



DKT. IRIBE MWANGI

(MSIMAMIZI)



TAREHE



DKT. NYACHAE MICHIRA

(MSIMAMIZI)



TAREHE

TABARUKU

Tasnifu hii naitabarukia wanangu wapendwa Henry Wambua, Edward Musyoki na David Mutuku pamoja na marafiki wangu wa karibu wakiwemo Daniel Mutuku, Collins Mwema walionihimiza kila mara safari iliponiwia ngumu. Vilevile, naitabarukia wazazi wangu wapendwa Edward Mutune na Rebecca Mutune walionilea na kunifunza thamani ya mtoto wa kike kupata elimu na kujitegemea. “Mama; Mungu akupe maisha marefu ili uone matunda ya kazi na bidii yako”.

SHUKRANI

Mwanzo kabisa namshukuru Mwenyezi Mungu kwa kunijalia uhai na uwezo wa kutimiza ndoto yangu ya kupata shahada ya uzamili katika somo la Kiswahili. Nawashukuru wahadhiri wote wa idara ya isimu na lugha za Kiafrika kwa mchango wao kupitia ushauri walionipa.

Shukrani zangu za dhati nazitoa kwa wasimamizi wangu Dkt. Iribemwangi na Dkt. Nyachae Michira na pia wahadhiri wote walionisaidia kwa mawazo, wakiwemo Prof. Habwe, Dkt. Ayubu Mukhwana, Dkt. Zaja Omboga, Dkt. Kineene wa Mutiso na Prof. Wamitila.

Nawashukuru wanafunzi wenzangu ambao tuliabiri pamoja katika jahazi moja na kuhakikisha tumefika mwisho licha ya mawimbi mengi. Nao ni Nyaga, Watua, Karinge, Murage, Apopo, Mwanjala, Mohanda, Kinywa, Amos, Angela, Kitali na wengine.

Nawashukuru marafiki zangu Simbiri, Langat, Njuguna, Dajom na Luvayo kwa upendo wao na pia kunihimiza nisikate tamaa maishani. Nawashukuru ndugu zangu Nicholas Mutune na Collins Mwema kwa kuwa ndugu wema waliofurahi nami kila mara nilipopiga hatua maishani.

Nawashukuru dada zangu Lynnex Vaati, Ann Ndunge na Sheila Wavinya walionihimiza katika safari hii. Kwenu wote mlioshiriki kufanikisha kazi hii nasema asante.

YALIYOMO

Ungamo	ii
Tabaruku	iii
Shukrani	iv
Yaliyomo	v
maelezo ya Dhana Zilizotumiwa	viii
Orodha ya istilahi na ishara zilizotumiwa.....	ix
Mukhtasari	x

SURA YA KWANZA

1.1 Utangulizi.....	1
1.2. Tatizo la Utafiti.....	2
1.3. Madhumuni ya utafiti.....	4
1.4. Nadharia tete	5
1.5. Sababu za kushughulikia tatizo.....	5
1.6. Upeo na mipaka ya utafiti	6
1.7. Yaliyoandikwa kuhusu tatizo hili	6
1.8. Msingi wa nadharia.....	12
1.9. Njia za utafiti	15

SURA YA PILI

FONIMU ZA KISWAHILI SANIFU NA KIKAMBA

2.1. Sifa bainifu na uanishaji wa fonimu za Kiswahili Sanifu.....	17
2.2. Sifa bainifu na uainishaji wa fonimu za Kikamba	18
2.2.1 Fonimu za konsonanti za Kiswahili sanifu	18
2.2.2 Irabu za Kiswahili sanifu	26

2.3 Fonimu za Kikamba, sifa bainifu na uainishaji	28
2.3.1Konsonanti	29
2.4 Uainishaji wa Irabu	28
Hitimisho	36

SURA YA TATU

MUUNDO WA SILABI KATIKA LUGHA YA KISWAHILI SANIFU NA KIKAMBA

3.0. Utangulizi.....	38
3.1. Muundo wa silabi katika lugha ya Kiswahili.....	39
3.2. Muundo wa silabi katika Kikamba	42
3.3. Ulinganishi Na Ulinganuzi Wa Miundo Ya Silabi Za Kiswahili Na Kikamba.....	47
3.3.1. Ulinganishi wa miundo ya silabi za Kiswahili na Kikamba.....	48
3.3.2. Ulinganuzi wa miundo wa silabi za kikamba na Kiswahili.....	51
Hitimisho	52

SURA YA NNE

UCHANGANUZI WA MAKOSA KWA MISINGI YA NADHARIA

4.0 Utangulizi.....	53
4.1 Mifano ya makosa yanayofanywa katika kila mihimili	54
4.2 Uchanganuzi	59

SURA YA TANO

MUHTASARI, HITIMISHO NA MAPENDEKEZO

5.1 Utangulizi	60
5.2 Muhtasari	60
5.3 Hitimisho	61

5.4 Mapendekezo	64
Marejeleo	65
Kiambatisho	67

MAELEZO YA DHANA ZILIZOTUMIWA

LUGHA - KATI - Ni lugha inayojitokeza wakati mwanafunzi anapojifua lugha ya pili. Lugha hii huwa imekiuka kanuni za lugha lengwa hivi kwamba hujitokeza kama lugha kamili yenye mfumo wake wa kiiisimu.

LUGHA YA KWANZA - Hii ni lugha ambayo mtoto hujifunza mara ya kwanza anapozaliwa. Pia hurejelewa kama lugha asilia au lugha ya mama. Ni msingi wa lugha hii ambapo lugha ya pili hujengeka.

LUGHA YA PILI - Ni lugha ambayo mtu hujifunza baada ya kujifunza lugha yake ya kwanza. Hii ni lugha ambayo watu wengi hujifunza katika masomo.

ORODHA YA ISHARA ZILIZOTUMIWA

L1	-	Lugha ya Kwanza
L2	-	Lugha ya pili
K	-	Konsonanti
I	-	Irabu
Kons	-	Konsonanti
Kip	-	Kipasuo
Naz	-	nazali
Kiy	-	kiyeyusho
Kit	-	kitambaza
Kim	-	kimadende
//	-	Fonimu
Kik	-	kikwamizwa
Kiz-kik	-	kizuiwa kwamizwa
Sil	-	silabi
\$	-	mpaka wa silabi

MUHTASARI

Utafiti huu unanuia kuchanganua makosa ya kifonolojia yanayofanywa na wazungumzaji wa kikamba kama lugha ya kwanza wanapojifunza Kiswahili sanifu kama lugha yao ya pili. Ili kufikia malengo, utafiti huu umetumia nadharia ya lugha - kati kama ilivyopendekezwa na Selinker (1972) hasa mifanyiko yake mitano ya kisaikolojia. Hivyo ilibidi tupange kazi hii kwa sura tano kama ifuatayo.

Sura ya kwanza imeshughulikia utangulizi, tatizo la utafiti, madhumuni ya utafiti, nadharia tete, sababu za kuchagua mada hii, upeo na mipaka ya utafiti, yaliyoandikwa kuhusu mada hii, msingi wa kinadharia na njia za utafiti.

Katika sura ya pili, tumeshughulikia, uainishaji wa fonimu za Kiswahili sanifu pamoja na fonimu za Kikamba. Hapo ndipo tumebainisha sifa bainifu za fonimu mbalimbali pamoja na kuangazia. Katika sura hii tumetumia uainishaji wa sifa bainifu kwa mwelekeo wa Chomsky & Hale (1968).

Katika sura ya tatu tumelinganisha miundo ya silabi katika lugha ya Kikamba na lugha ya Kiswahili sanifu ikiwa kuzitofautisha na kuangazia mifano mbalimbali.

Katika sura ya nne tumechanganua data. Katika kufanya hivyo tumezingatia mihimili minne ya nadharia ya lugha - kati kama ilivyopendekezwa na Selinker (1972)

Katika sura ya tano tumetoa muhtasari wa kazi nzima, hitimisho na mapendekezo. Hapa ndipo tumebaini ni kwa kiwango kipi tulivyoafikia malengo yetu.

SURA YA KWANZA

1.1 Utangulizi

Lugha ya Kiswahili ni muhimu sana na ina mawanda mapana sana kimatumizi. Lugha ya Kiswahili ina lahaja tofauti kama vile Kimvita, Kimtangata, Kiunguja na nyingine. Hata hivyo, utafiti wetu unalenga Kiswahili Sanifu ambacho kilisanifishwa kutokana na lahaja ya kiunguja.

Pamoja na kuwa Kiswahili ni lugha ya taifa, pia ni mojawapo ya lugha rasmi nchini Kenya Kiingereza kikiwa ya pili. Kiswahili ni lugha iliyoenea katika matumizi na ndio sababu hata sasa kinafanyiwa utafiti kwa sababu ya changamoto ambazo zimeikumba lugha hii. Ni lugha ambayo ni Lingua Franca kulingana na Habwe (1999). Ni lugha inayotumiwa katika shughuli za biashara na mawasiliano katika Afrika Mashariki.

Lugha ya Kiswahili katika nchi ya Tanzania hutumika kama lugha ya taifa na pia lugha rasmi. Kwa mujibu wa Massamba (1999) zaidi ya watu milioni sitini ulimwenguni hutumia lugha ya Kiswahili. Tukirejelea upande wa elimu; Kiswahili nchini Kenya kimekuzwa kwa mapana; Kwanza ni somo la lazima katika shule za msingi na za upili katika mfumo wa elimu unaotumika sasa wa 8-4-4. Aidha Kiswahili hufunzwa katika vyuo vya waalimu na pia vyuo vikuu. Katika mitihani ya kitaifa, somo la Kiswahili hutahiniwa katika darasa la nane na kidato cha nne hasa katika ufahamu, matumizi ya lugha na uandishi wa insha.

Hata hivyo kwa sasa, somo la lugha ya Kiswahili halijakuwa na matokeo ya kuridhisha kutoka mwaka wa 2006-2010 ikilinganishwa na somo la Kiingereza, aidha huenda ikawa matokeo hayo duni ni mojawapo ya vigezo vilivyochangia mwelekeo uliokuwa umechukuliwa na Baraza la mtihani la kitaifa wa kulifanya somo la Kiswahili kuwa la hiari katika mtihani wa darasa la nane, Kiswahili kikiwa kimepewa hadhi sawa na somo la lugha ishara. Huu ni mwelekeo uliopingwa sana na wataalamu wa lugha ya Kiswahili na ndiposa haukufua dafu. Hivyo matatizo ambayo yanaweza kuchangia kudunishwa kwa lugha hii yanapaswa kushughulikiwa ipasavyo kwa kuwa kama tulivyotaja ni lugha iliyo na hadhi na majukumu mengi nchini Kenya.

Kutokana na maelezo haya; ufunzaji wa lugha ya Kiswahili unapaswa kulenga hasa makosa yanayojitokeza katika maandishi ya wanafunzi wanaojifunza Kiswahili kama lugha ya pili. Ni muhimu kubainisha makosa yenyewe hasa ya kifonolojia ambayo tutayashughulikia katika kazi za wanafunzi. Muhimu ni kuweza kuyabainisha wazi ili walimu wapate kuyaelewa na kuimarisha lugha. Matatizo haya hujitokeza katika muundo wa silabi.

1.2. Tatizo la Utafiti.

Kutokana na kazi za wanafunzi katika mitihani ya kitaifa, imedhihirika wazi kuwa makosa mbalimbali hujitokeza, hali ambayo inachangia matokeo duni kwenye mitihani ya Kiswahili. Baadhi ya makosa haya ni katika viwango vya Mofolojia,

Fonolojia, Sintaksia na tahajia. Kwa upande wa wazungumzaji ambao lugha yao ya kwanza ni Kikamba, makosa yaliyodhihirika zaidi ni ya Kifonolojia, ambapo miundo ya sauti inayotumika ni tofauti na iliyo katika Kiswahili Sanifu. Makosa haya yameibua hisia ya kuyashughulikia ili tuyabainishe wazi kuonyesha yanatokana na nini. Katika tafiti zilizofanywa makosa katika viwango vingine yameshughulikiwa lakini hapana utafiti wowote ulioshughulikia makosa ya Kifonolojia hasa katika kazi za wanafunzi ambao lugha yao ya kwanza ni Kikamba na wanajifunza Kiswahili kama lugha ya pili.

Hata hivyo tafiti zilizofanywa zimeegemea zaidi katika lugha ya Kiingereza kuliko za Kiswahili. Kwa mfano, Ndungu (1999) alichunguza makosa ya kisintaksia yanayofanywa na wanafunzi wanaojifunza Kiingereza kama lugha ya pili na lugha yao ya kwanza ni Kikuyu.

Tukirejelea upande wa Kiswahili, tafiti ambazo zimewahi kufanywa kuhusu makosa yanayofanywa na wanafunzi wanaojifunza lugha ya Kiswahili kama lugha ya pili, zimejikita zaidi katika matatizo ya kijumla, nyingine ni katika kiwango cha kimofolojia, kimofosintaksia, kwa mfano Rapando (2005) alichunguza makosa ya kimofosintaksia yanayofanywa na wanafunzi katika shule za upili jijini Nairobi. Mutugu (2001) alichunguza na kuainisha makosa ya kileksia yanayojitokeza katika insha za wanafunzi wa kidato cha pili.

Tukiangalia tafiti hizi, hapana utafiti wowote uliorejelea makosa ya kifonolojia yanayofanywa na wanafunzi wanaojifunza Kiswahili kama lugha ya pili hasa lugha yao ya kwanza ikiwa ni Kikamba. Utafiti mmoja tu unaokaribiana na wetu na ambao utakuwa mchango mkubwa kwa kazi yetu, ni wa Musau (1993) ambaye alichunguza makosa ya kifonolojia lakini watafitiwa wanazungumza lugha ya kwanza tofauti tofauti; hali ambayo ni tofauti na utafiti wetu kwa kuwa tunarejelea wazungumzaji wa lugha ya Kikamba. Hivyo tatizo letu linahusu makosa ya kifonolojia yanvyojitokeza katika muundo wa silabi katika insha za wanafunzi walio katika viwango mbalimbali vya usomi.

Kutokana na tafiti zilizofanywa; matatizo yanayotokana na athari ya lugha ya kwanza uhitilafiana kutoka lugha moja hadi nyingine.

1.3. Madhumuni ya utafiti

- i. Kuchanganua makosa ya kifonolojia yanayojitokeza katika - lugha kati ambayo ni lugha inayojitokeza badala ya lugha lengwa yaani Kiswahili sanifu.
- ii. Kubainisha sababu zinazochangia kuwepo na lugha - kati badala ya lugha lengwa.
- iii. Kuchunguza namna ambavyo lugha - kati imekiuka kanuni za kifonolojia za lugha ya Kiswahili sanifu.

1.4. Nadharia - Tete

- i. Mwanafunzi ambaye lugha yake ya kwanza ni Kikamba na anajifunza Kiswahili kama lugha ya pili, huishia kuzungumza au kuandika lugha kati ambayo siyo lugha ya Kiswahili sanifu iliyotarajiwa.
- ii. Lugha - kati hujitokeza badala ya Kswahili ambayo ni lugha lengwa kutokana na sababu mbalimbali.
- iii. Kanuni za Kifonolojia za Kiswahili Sanifu hukiukwa katika lugha – kati.

1.5. Sababu za Kushughulikia Tatizo

Uchunguzi wowote wa lugha ya Kiswahili ni muhimu kwa kuwa Kiswahili ni lugha inayotumiwa kwa mapana zaidi katika mawasiliano. Kwa mfano, wazungumzaji ambao lugha yao ya kwanza ni tofauti huweza kuwasiliana kwa lugha ya Kiswahili.

Hamazisho kubwa katika utafiti huu ni kwamba, Kiswahili ni mojawapo wa masomo ambayo hutahiniwa katika mitihani ya kitaifa. Zaidi ya hayo, Kiswahili ni lugha ambayo imepata changamoto nyingi sana kama tulivyoelezea awali. Ili tuweze kuhifadhi nafasi ya lugha ya Kiswahili, pana haja ya kubainisha na kuchanganua makosa yoyote yale yanayoweza kuchangi udunishaji wa lugha hii. Kazi za wanafunzi hasa katika insha zimedhihirisha makosa mengi ya kifonolojia, mengi yakiwa ni ya athari ya lugha ya kwanza. Hivyo utafiti huu utakuza uelewaji mwafaka wa sarufi ya lugha ya Kiswahili. Utafiti huu utajikita katika kiwango

cha fonolojia ili kuziba pengo la kuwa ni kiwango ambacho hakijafanyiwa utafiti wa kina. Utafiti huu utajikita katika nadharia ya lugha - kati, lugha ambayo hujitokeza badala ya lugha lengwa ambayo ni Kiswahili sanifu.

1.6. Upeo na Mipaka ya Utafiti

Katika utafiti huu, tutashughulikia makosa ya kifonolojia yanayofanywa na wazungumzaji wa lugha ya Kikamba kama lugha yao ya kwanza katika harakati ya kujifunza Kiswahili sanifu kama lugha yao ya pili. Tutajikita katika muundo wa silabi. Katika kufanya hivyo tutatumia insha za wanafunzi thelathini katika viwango vya darasa la sita, nane na kidato cha pili. Katika wilaya ya Makueni eneo la Mukuyuni. Hii ni kutokana na sababu kwamba kwa mujibu wa Selinker (1972) lugha – kati hubadilika badilika kutoka kiwango kimoja hadi kingine. Sehemu hii ya Makueni ni eneo ambalo wakazi wake hawana ukaribu wowote na wazungumzaji wa Kiswahili kama lugha ya kwanza. Nadharia tutakayoitumia ni nadharia ya lugha - kati iliyoasisiwa na Selinker (1972), tutatumia mifanyiko mitano ya kisaikolojia iliyobainishwa katika nadharia hii.

1.7. Yaliyoandikwa Kuhusu Tatizo hili

Msingi wa utafiti juu ya namna wanafunzi hujifunza L2 katika nyanja za fonolojia, sintaksia, msamiati, uliwekwa na watafiti kama vile Selinker (1972), Corder (1967, 1981) na Krzeszowski (1974). Watafiti hawa walibainisha vipengele tofauti tofauti vya ujifunzaji wa L2. Maelezo katika utafiti wao

yamesaidia watafiti, waalimu katika kuendeleza hali ya ufunzaji na ujifunzaji wa lugha ya pili. Kuna mambo yaliyoandikwa kuhusu dhana ya lugha kati ikihusishwa na ujifunzaji wa L2, msingi wa lugha - kati na njia za uchanganuzi wa matatizo yanayojitokeza katika lugha - kati.

Yaliyoandikwa kuhusu uchanganuzi

Kulingana na tafiti zilizofanywa hapo mbeleni, uchanganuzi linganuzi ndio njia mwafaka ya kuchunguza matatizo yanayojitokeza kwa wanafunzi wanaojifunza L2. Tafiti ambazo zimefanywa kwa kutumia njia hii zimesaidia pakubwa katika kulinganisha miundo ya lugha tofauti kama vile Bowen na Martin (1965) Fisiak (1971).

Wanaounga mkono njia hii ya utafiti wanadai ya kwamba kwa kutumia uchanganuzi linganuzi miundo ya lugha mbili tofauti huweza kulinganishwa na mwishowe kuweza kugundua sehemu ambazo zinaweza kuwa na matatizo. Kwa mfano, kwa kutumia nadharia tete ya uchanganuzi linganuzi kwa kuelezea umuhimu au manufaa yake, Wardhaugh (1970) alieleza kwamba njia hii huweza kutumika kuwili. Udhaifu na uwezo wake. Njia hii ina uwezo wa kuonyesha ugumu unaopatikana katika ujifunzaji lugha kwa kuchunguza sifa za kimuundo za lugha zote mbili, hata kabla ya ujifunzaji wenyewe. Wazo hili limepingwa sana na wataalamu kama vile Ellis (1985) na Corder (1967).

Udhaifu wa njia hii unadhihirika katika maelezo yanayotolewa baada ya matatizo yenyewe kuonekana. Njia hii ilipingwa sana kwa kukosa mantiki hivyo watafiti wakaamua kutumia njia iliyotumiwa na watafiti waliochunguza ujifunzaji wa L1.

Uchanganuzi matatizo

Katika uchanganuzi huu watafiti walitaka kulinganisha njia zinazotumika katika kujifunza lugha ya kwanza na kujifunza lugha ya pili. Kulingana na maelezo yao, mikakati ambayo hutumiwa katika kujifunza L1, ndio hutumiwa katika L2. Isitoshe waligundua ya kwamba mikakati hii yote hutegemea umri, muktadha wa kujifunza L2 na historia ya L1 ya anayejifunza L2. Hali hii imeungwa mkono na Chomsky (1965).

Kulingana na maelezo ya Corder (1967) matatizo yanayojitokeza wakati mtu anajifunza L1 na L2 ni jambo la kawaida kuwepo kabla ya kuzoea matumizi kamili ya kanuni zinazoitawala lugha fulani. Corder anabainisha tofauti kati ya 'makosa' na 'matatizo'. Anadai ya kwamba makosa ni matatizo yanayotokana na ule utendaji na hayana mpangilio wowote na yanaweza kutokea kwa hali zozote. Aidha kulingana na Corder, makosa hayana athari kubwa katika harakati za kujifunza lugha. Kwake Corder matatizo yanadhihirika kwa kuangalia umilisi wenyewe wa lugha na huwa na mpangilio.

Hivyo katika utafiti wetu tutarejelea zaidi dhana ya matatizo badala ya dhana ya makosa. Hii ni kutokana na maelezo ya dhana ya lugha - kati ambayo tumeeleza kuwa ni mfumo wa lugha ambao huwa na utaratibu fulani na uweza kuchunguzwa peke yake. Corder (1967; 167) anaeleza kuwa matatizo ya anayejifunza lugha ni muhimu kwa sababu humwezesha mtafiti kujua namna ambavyo watu hujifunza lugha. Isitoshe mtafiti anaweza kuelewa kiwango kile mwanafunzi alicheo anayejifunza L2. Selinker (1972) anaeleza kwamba wanaisimu katika utafiti wao wanapaswa kuangalia harakati au mikakati ya kujifunza lugha kwa wanaojifunza L2.

Aidha mengi yameandikwa kuhusu namna ambavyo matatizo haya ya kifonolojia yanaweza kuelezwa na pia kuyafafanua. Kwa mfano kuhusu njia za uchanganuzi Norrish (1983) katika Maina (1991; 20) anaelezea mielekeo miwili inayotumiwa katika uchanganuzi. Kwanza, anayechunguza matatizo haya hujitokeza na kategoria zake za matatizo. Pili, matatizo haya hupangwa katika makundi tofauti. Hivyo matatizo yenyewe ndio hutumiwa katika kuainisha kategoria yake. Katika utafiti wetu tutajifunga katika mwelekeo wa pili ambapo ni matatizo yenyewe yatakayodhihirika kisha yatuelekeza katika kategoria fulani.

Kwa jumla, tafiti nyingi zimefanywa kuhusu suala la kujifunza L2. Musau (1993) alitafiti juu ya makosa ya kifonolojia ambayo hufanywa na wanafunzi wa Kiswahili. Utafiti huu ulihusu hasa wanafunzi ambao lugha yao ya kwanza ni

tofauti. Aidha, Musau alitumia wanafunzi wanaosomea taaluma ya ualimu wa shule za msingi nchini Kenya. Katika utafiti huu aligundua kwamba wanafunzi walio na L1 tofauti hutumia mikakati tofauti tofauti wanapojifunza fonolojia ya Kiswahili kama L2. Kama tutakavyoona, utafiti huu ni tofauti sana na utafiti tutakaofanya. Kwanza, utafiti wetu haujifungi kwa wanafunzi ambao L1 ni tofauti bali tutajifunga kwa wanafunzi ambao lugha yao ya kwanza ni moja tu ambayo ni lugha ya Kikamba. Aidha, tutatafiti kwa kutumia wanafunzi katika shule za msingi na pia za upili tofauti na Musau (1993) aliyetumia wanafunzi wa vyuo vya mafunzo ya ualimu.

Were (1994) alitafiti athari zinazotokana na L1 zinazodhihirika katika uandishi wa insha ya Kiswahili. Yeye alishughulikia makosa ya kimsamiati, tahajia na pia sarufi. Katika utafiti huu, Were alitambua kwamba kuna ile hali ya wanafunzi kujumlisha sheria na pia kuamisha kutoka L1 hadi L2 ambayo ni Kiswahili Sanifu. Hali hii ni tofauti na itakapodhihirika katika utafiti wetu. Kwanza utafiti wetu utajikita katika makosa ya kifonolojia wala sio kimofolojia na kama tutakavyoona tofauti na Were, makosa haya ya kifonolojia yanatokana na mambo kadha wala sio tu L1. Yeye aliangalia kipengele kimoja tu cha L1 kati ya vipengele vingine ambavyo huweza kuchangia katika matatizo ya kujifunza lugha ya pili.

Rapando (2005) alitafiti makosa ya kimofu-sintaksia yanayojitokeza katika kazi za Kiswahili zilizoandikwa na wanafunzi wa shule za upili jijini Nairobi. Katika utafiti huu, Rapando aligundua kwamba baadhi ya makosa yanasababishwa na L1 Kiingereza na Sheng. Aidha, ujumlishaji mno ulidhihirika kusababisha makosa hayo ya kimofu-sintaksia. Utafiti huu ni tofauti kabisa na tutakaofanya. Hii ni kwa kuwa katika utafiti wetu tutachunguza makosa ya kifonolojia yanayojitokeza kwa lugha kati ambayo hudhihirika kwa wanafunzi wanaojifunza Kiswahili kama L2. Hata hivyo kazi hii ya Rapando ina mchango mkubwa kwa utafiti wetu.

Rapando (2005) katika ukusanyaji data, alitumia wanafunzi wa shule za upili za jijini Nairobi, tofauti na itakavyokuwa katika utafiti tutakaofanya. Pia wanafunzi tutakaotumia wanazungumza lugha ya kwanza iliyo sawa tofauti na wa jijini Nairobi. Zaidi ya hayo tutashirikisha wanafunzi katika shule za msingi. Usawa uliopo kwa kazi yetu ni kwamba tutachunguza kazi zilizoandikwa kama alivyofanya Rapando.

Kutokana na tafiti hizo zilizofanywa; inadhihirika wazi kwamba pana pengo ambalo linapaswa kuzibwa na ndio maana tukajitokeza na tatizo hili. Swala la fonolojia huwa ni tatizo kubwa sana na linahitaji kushughulikiwa, hasa miundo ya sauti mbalimbali. Ni tatizo ambalo limechangia sana kuwepo na lugha kati ambayo inaibuka kutokana na ile harakati ya kujifunza Kiswahili kama L2. Hivyo ili kuweza kuepuka tatizo hili, ni muhimu libainishwe wazi ndiposa iweze

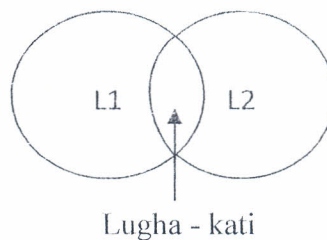
kujulikana namna ambavyo wanafunzi na pia walimu wanaweza kukabiliana na matatizo haya, hasa tukirejelea wanafunzi ambao lugha yao ya kwanza ni kikamba na wanajifunza Kiswahili sanifu kama L2.

1.8. Msingi wa Nadharia

Ili kuimarisha kujifunza kwa lugha ya pili katika mazingira ya darasani, utafiti kuhusu lugha - kati inayoandikwa na wanafunzi wanaojifunza L2 ni muhimu sana. Utafiti huu utatumia ile njia ya kuchanganua matatizo ya kifonolojia yanayojitokeza katika lugha kati. Hivyo, kutokana na hali hii utafiti wetu utajifunga katika nadharia ya lugha kati. Hii ni kwa kuwa matatizo tutakayochanganua yanadhihirika katika lugha hii.

Kwa mujibu wa Selinker (1962, 1972) lugha - kati ni lugha inayoundwa na wanaojifunza L2 katika harakati zao za kutaka kufikia lugha lengwa. Anaendelea na kusema kuwa, lugha - kati ni mfumo tofauti wa kiisimu ambao unaibuka kutokana na ile harakati ya kujifunza L2. Kulingana na Selinker (1972), mfumo huu tofauti wa kiisimu unaweza kuchunguzwa kwa kushirikisha wanaojifunza L2 katika maandishi au mazungumzo. Anasema kuwa, lugha kati hubadilikabadilika kulingana na muktadha; jambo ambalo limeungwa mkono na Tarone (1979). Lugha - kati hubadilika pia kutoka kiwango kimoja hadi kingine mpaka mwanafunzi anafikia ule umilisi unaotarajiwa wa L2. Ni lugha inayohusu mzungumzaji mmoja yaani anayejifunza L2. Mabadiliko haya ya lugha kati huwa

ni ya kiisimu, kisaikolojia na katika muktadha wa jamii. Mabadiliko ya kiisimu huwa ni yale ya matamshi ya fonimu ambayo si rahisi kutamkwa kutegemea na mahali fonimu hiyo inajitokeza, aidha mwanzo au mwishoni mwa silabi. Katika maelezo ya lugha - kati, mchoro ufuatao ulitumika.



Maelezo mengine ya lugha - kati yalitolewa na Corder (1967), Corder anasema kwamba katika lugha ya mwanafunzi anayejifunza lugha fulani, kuna muundo fulani ambao hujitokeza na pia mikakati fulani ya kujifunza ile lugha. Matatizo ambayo yanaadhihirika katika muundo huu wa lugha ndio dhihirisho ya kwamba mwanafunzi yu katika harakati za kujifunza L2. Kutokana na maelezo haya, uchanganuzi wa matatizo haya ukawa ndio unatumika sana na walimu darasani na vilevile watafiti.

Aidha, Dulay na Burt (1974) wanaeleza kwamba, uchunguzi wa lugha uliofanywa ulidhihirisha kwamba matatizo ya lugha katika mazungumzo yalikuwa tofauti na matatizo ya lugha katika maandishi. Hata hivyo, kulingana na maandishi mengi, dhana ya lugha- kati ilitokana na Selinker (1969). Watafiti wengi waliotafiti ujifunzaji wa L2 wametumia sana dhana ya lugha - kati.

Selinker (1972) alibainisha mifanyiko mitano ya kisaikolojia ambayo ni muhimu katika uchanganuzi wowote wa lugha - kati. Mifanyiko hii ni kama ifuatayo;

1. Uhamishaji lugha ambapo kanuni na mifumo ya lugha - kati yaweza kutokana na L1.
2. Uhamishaji wa ufundishaji hii ni kutokana na ile hali ya wanaofundisha L2 kukosa ule umilisi wa lugha yenyewe; kutumia mbinu finyu za ufundishaji na kukosa vifaa mwafaka vya kufunzia.
3. Mikakati ya kujifunza L2. Baadhi ya elementi zinazopatikana katika lugha - kati hutokana na mwelekeo mahususi dhidi ya yale wanafunzi watajifunza.
4. Mikakati ya mawasiliano katika L2. Elementi za lugha - kati hutokana na njia mahususi ambazo watu hujifunza ili kuweza kuwasiliana na wazungumzaji asilia wa lugha lengwa.
5. Ujumlishaji mno- kanuni za lugha lengwa hujumlishwa hivyo hutumika kiholelaholela yaani pasipofaa.

Kulingana na mifanyiko hii, inadhihirika wazi kwamba lugha - kati inaweza kuangaliwa kivyake kama kiwango kimoja cha umilisi wa L2. Pia inadhihirika kwamba mfumo unaojitokeza katika lugha - kati sio kamili kama ulivyo katika L2. Aidha, muundo wake huenda ukaathiriwa na L1, hii ni kutokana na ile hali ya mwanafunzi kutumia kanuni za L1 ambazo amezioea na hivyo kuvunja kanuni za lugha lengwa.

Katika utafiti wetu, hatutakuwa tunalinganisha lugha mbili ili kutambua matatizo ya kiisimu na ndiposa mtazamo wa uchanganuzi linganishi haufungani na utafiti wetu. Aidha, utendaji wa wanafunzi utakaodhihirika darasani hauwezi kuchunguzwa kwa kutumia uchanganuzi linganuzi.

Katika utafiti wetu tutatumia mtazamo wa uchanganuzi wa makosa kwa kuwa ndio mwelekeo ambao hutilia maanani matatizo yote yanayosababishwa na mambo mengine mbali na athari za L1. Uchanganuzi wa matatizo pia uwezekana zaidi katika lugha kati ambapo matatizo yenyewe hudhihirika.

Aidha, kulingana na maelezo ya nadharia ya lugha - kati, mifanyiko tuliyotaja mitano inaweza kuchuguzwa kwa kurejelea lugha - kati. Ni katika lugha - kati ambapo uhamishaji wa lugha, ufundishaji utadhihirika. Pia mikakati ya ufunzaji na kujifunzaji itadhihirika wazi katika lugha - kati. Kwa jumla mifanyiko hii inachangia pakubwa katika makosa ya kifonolojia ambayo ndio kiini cha utafiti wetu.

1.9. Njia za utafiti

a) Ukusanyaji data

Nyanjani tutatumia Insha kumi za wanafunzi wa darasa la sita, saba na kidato cha tatu. Kwa jumla tutatumia Insha thelathini. Katiki utafiti huu tutatumia sampuli

lengwa ambapo Insha za wanafunzi wa kwanza wawili, watano wa saba, kumi na watano, wa ishirini, wa ishirini na tano na wawili wa thelathini na mbili.

b) Uchanganuzi data

Tutasahihisha insha hizo kwa kutia makini kwenye makosa yanayojitokeza ya kifonolojia. Tutafanya hivyo kwa kuzingatia vipengele vya nadharia ya lugha - kati hasa katika mifanyiko ile mitano ya kisaikolojia ambayo ni muhimu katika uchanguzi wa lugha kati.

SURA YA PILI
FONIMU ZA KISWAHILI SANIFU NA KIKAMBA

2.1. Utangulizi

Ni muhimu kutoa ufafanuzi wa uwanja unaohusu vipengele hivi, yaani fonolojia. Fonolojia ni tawi la isimu linaloshughulikia uchambuzi wa mfumo wa sauti zinazotumiwa katika lugha fulani Tuki (1999; 46).

Kiswahili na Kikamba ni lugha asilia za Kibantu, zinaweza kuwa na sauti zinazowiana, kwa sababu lugha za binadamu hutumia sauti zilizochotwa kutoka kwenye ghala moja, hivyo tunaweza kutajia kwamba zina sifa za sauti za kimsingi zinazowiana. Hata hivyo, lugha mbili asilia haziwezi kuwa sawa katika vipengele vyote vya sauti.

Kwa sababu kipengele cha uchunguzi katika fonolojia ni fonimu, ni muhimu kutoa kijejezi chake. Fonimu ni kipashio kidogo babisa cha kifonolojia kinachobadili maana ya neon Tuki (1999; 45). Fonimu pia ni kitamkwa kilicho bainifu katika lugha fulani maalum Massamba et al (2004). Kwa mfano, fonimu /p/ /b/ katika Kiswahili sanifu ni sauti bainifu. Panda na banda - /p/ na /b/

Ili kuweza kuieleza lugha vizuri ni muhimu kuanzia kwenye kiwango cha sauti za hiyo lugha. Wataalamu wengi wanazungumzia juu ya sauti za lugha za

Kiswahili sanifu kwa kiwango kikubwa, hawa ni kama vile Habwe na Karanja (2004), Kihore et al (2001). Massamba et al 2004, Iribemwangi (2008) miongoni mwa wengine. Kwa misingi hiyo imetubidi kuzungumzia fonimu za Kiswahili sanifu katika sehemu ifuatayo.

2.2 Sifa bainifu za Fonimu za Kiswahili

Fonimu za Kiswahili zitatusaidia kwa sababu madhumuni ya sura hii ni kuainisha sauti za lugha za Kiswahili sanifu na Kikamba. Tutaangalia vipengele vya kimsingi vya fonolojia ambavyo kulingana na Iribemwangi (2008) ni vya aina tatu;

- i. Konsonanti
- ii. Irabu
- iii. Nusu irabu

Aidha katika sura hii tutaangalia sifa bainifu katika fonimu hizi. Muundo wa silabi pia utakuwa ni muhimu ambapo tutakuja kuona namna sauti uunda silabi katika lugha ya Kiswahili sanifu na Kikamba.

2.2.1 Fonimu za Konsonanti

Kwa kurejelea idadi ya konsonanti za Kiswahili sanifu, wataalamu wengi wana maoni tofauti. Iribemwangi (2008), amesainisha konsonanti 25, Massamba na wenzake (2004), wameainisha 23. Polome (1967) naye amesainisha 24. Katika utafiti huu tunachukua mwelekeo wa uainishaji wa Iribemwangi (2008).

Ifahamike kwamba idadi yake ni ishirini na tano. Hii ni kwa kuwa kulingana na utafiti huu, uainishaji huu utatufaa sana.

Uainishaji huu ni kama ufuatao:

Vipasuo

$$\begin{bmatrix} /p/ \\ +kons \\ +kip \\ +midomo \\ -ghuna \end{bmatrix}$$

$$\begin{bmatrix} /b/ \\ +kons \\ +kip \\ +midomo \\ +ghuna \end{bmatrix}$$

$$\begin{bmatrix} /t/ \\ +kons \\ +kip \\ +midomo \\ -ghuna \end{bmatrix}$$

$$\begin{bmatrix} /d/ \\ +kons \\ +kip \\ +midomo \\ +ghuna \end{bmatrix}$$

$$\begin{bmatrix} /k/ \\ +kons \\ +kip \\ +kaakaa laini \\ -ghuna \end{bmatrix}$$

$$\begin{bmatrix} /g/ \\ +kons \\ +kip \\ +kaakaa laini \\ +ghuna \end{bmatrix}$$

Sauti hizi pia huitwa vizuiwa. Huwa ni vipasuo kwa sababu wakati wa kuzitamka hewa huzuiwa katika ala za matamshi kisha huachiliwa kwa ghafla hivi kwamba sauti hutoka kwa mpasuo.

Vizuiwa kwamizwa

Katika lugha ya Kiswahili, hizi ni sauti ambazo wakati wa kuzitamka mkondo hewa huzuiwa kisha kuachiliwa taratibu na kutoka kwa mkwamzo.

$$\left[\begin{array}{l} /t\}/ \\ + \textit{kons} \\ + \textit{kizuiwa} - \textit{kwamizwa} \\ + \textit{kaakaa gumu} \\ - \textit{ghuna} \end{array} \right]$$

$$\left[\begin{array}{l} /t\}/ \\ + \textit{kons} \\ + \textit{kizuiwa} - \textit{kwamizwa} \\ + \textit{kaakaa gumu} \\ + \textit{ghuna} \end{array} \right]$$

Vikwamizwa

Katika Kiswahili sanifu hizi ni sauti ambazo wakati wa kutamkwa ala za matamshi hukaribiana sana hivi kwamba hewa hupitishwa katikati ya ala hizo hivi sauti hutokea kwa kikwamizo.

$$\left[\begin{array}{l} /s/ \\ + \textit{kons} \\ + \textit{kikwamizwa} \\ + \textit{ufizi} \\ - \textit{ghuna} \end{array} \right]$$

$$\left[\begin{array}{l} /z/ \\ + \textit{kons} \\ + \textit{kikwamizwa} \\ + \textit{ufizi} \\ + \textit{ghuna} \end{array} \right]$$

$$\left[\begin{array}{l} /f/ \\ + \textit{kons} \\ + \textit{kikwamizwa} \\ + \textit{midomo} - \textit{meno} \\ - \textit{ghuna} \end{array} \right]$$

$$\left[\begin{array}{l} /v/ \\ + \textit{kons} \\ + \textit{kikwamizwa} \\ + \textit{midomo} - \textit{meno} \\ + \textit{ghuna} \end{array} \right]$$

[/θ/]
+ kons
+ kkwamizwa
+ meno
- ghuna

[/ð/]
+ kons
+ kkwamizwa
+ meno
+ ghuna

[/ʃ/]
+ kons
+ kkwamizwa
+ kaaka gumu
- ghuna

[/X/]
+ kons
+ kkwamizwa
+ kaaka laini
- ghuna

[/ʒ/]
+ kons
+ kkwamizwa
+ kaaka laini
+ ghuna

[/h/]
+ kons
+ kizuiwakwamizwa
+ glota
+ ghuna

Nazali

Hizi ni fonimu za Kiswahili ambapo wakati wa kuzitamka hewa nyingi hupitia chemba cha pua hivi kwamba sauti hizi huwa na king'ong'o.

$$\left[\begin{array}{l} /m/ \\ + \textit{kons} \\ + \textit{nazali} \\ + \textit{midomo} \\ + \textit{ghuna} \end{array} \right]$$
$$\left[\begin{array}{l} /n/ \\ + \textit{kons} \\ + \textit{nazali} \\ + \textit{ufizi} \\ + \textit{ghuna} \end{array} \right]$$
$$\left[\begin{array}{l} /M/ \\ + \textit{kons} \\ + \textit{nazali} \\ + \textit{midomo meno} \\ + \textit{ghuna} \end{array} \right]$$
$$\left[\begin{array}{l} /N/ \\ + \textit{kons} \\ + \textit{nazali} \\ + \textit{kaaka*l*aini} \\ + \textit{ghuna} \end{array} \right]$$

h

$$\left[\begin{array}{l} /h/ \\ + \textit{kons} \\ + \textit{nazali} \\ + \textit{kaaka*l*aini} \\ + \textit{ghuna} \end{array} \right]$$

Japo bado kuna utata kuhusu fonimu /M/ ni fonimu ambayo inatumika katika Kiswahili sanifu. Iribemwangi (2008:54) anasema kwamba ni fonimu ambayo haipatikani katika jozi mlinganuofinyu hivyo kuna utata kama ni fonimu au ni alofoni ya fonimu /m/. Hata hivyo ni muhimu kufahamisha kwamba ni sauti inayotumika katika Kiswahili sanifu.

Vitambaza

Hizi ni sauti ambazo wakati wa kuzitamka hewa hupitishwa kando kando ya ala za matamshi. Kiswahili sanifu kina kitambaza kimoja.

$$\left[\begin{array}{l} // \\ + \textit{kons} \\ + \textit{kitambaza} \\ + \textit{ufizi} \\ + \textit{ghuna} \end{array} \right]$$

Vimadende

Wakati wa kuzitamka sauti hizi, ulimi hupigapiga kwenye ufizi .Kiswahili sanifu kina kimadende kimoja /r/.

$$\left[\begin{array}{l} /r/ \\ + \textit{kons} \\ + \textit{kimadende} \\ + \textit{ufizi} \\ + \textit{ghuna} \end{array} \right]$$

Viyeyusho /nusu irabu

Hizi ni sauti ambazo wakati wa kutamka hewa haizuiliwi kama katika kutamka konsonanti na pia hewa haiwachiliwi kama katika irabu. Kiswahili sanifu kina nusu irabu mbili /w/.na /j/

$$\left[\begin{array}{l} /w/ \\ + \textit{nusu irabu} \\ + \textit{midomo} \\ + \textit{ghuna} \end{array} \right]$$
$$\left[\begin{array}{l} /j/ \\ + \textit{nusu irabu} \\ + \textit{midomo} \\ + \textit{ghuna} \end{array} \right]$$

Jedwali 1:

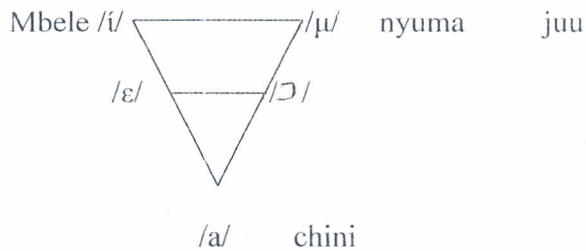
Jedwali la Konsonanti za Kiswahili Sanifu.

Mahali pa kutamkwa	Jinsi ya kutamkwa					
	Vipasuo	Vizuiwawa	vikwamizwa	nazali	kitamba za	kimadan de
Midomo	/p/ / b/			/m/		
Midomome no			/f/ /v/	/ɱ/		
Meno			/θ / /ð/			
Kaakaa+ufizi			/ʃ/			
Ufizi	/t/ /d/		/s/ /z/	/ɲ/	/l/	/r/
Kaakaagumu		/k/ /g/		/ŋ/		
Kaakaalaini	/k/ /g/		/x/ /ʒ/	/n/		
Glota			/h/			
Jumla	6	2	10	5	1	1

(25)

2.2.2 Fonimu za Irabu za Kiswahili Sanifu

Ili kuunda silabi konsonanti huungana na irabu, hivyo ni muhimu kuainisha irabu za Kiswahili sanifu. Tunafanya hivyo kwa sababu baadaye tutaunganisha irabu hizi na konsonanti kuunda silabi. Ni katika muungano huo ndipo tutabainisha matatizo ya kifonolojia yanavyojitokeza. Kulingana na (Mathews 1997:384), lugha nyingi za kibantu zina irabu saba ilhali kiswahili sanifu kina irabu tano. Irabu hizi huweza kuelezwa kwa kutumia mchoro ufuatao; kulingana na Polome (1967), IribeMwangi (2008), Mathews (1997) miongoni mwa wengine.



/i/
+ irabu
+ mbele
+ juu
-mviringo

/u/
+ irabu
+ nyuma
+ juu
+mviringo

[/ɛ/]
 + irabu
 + mbele
 + kati
 -mviringo]

[/ɔ/]
 + irabu
 + nyuma
 + kati
 +mviringo]

[/a/]
 + irabu
 + kati
 + chini
 -mviringo]

Jedwali 2:

Jedwali la irabu za Kiswahili Sanifu

irabu	/i/	/u/	/ɛ/	/ɔ/	/a/
Juu	+	+	-	-	-
Chini	-	-	-	-	+
Nyuma	-	+	-	+	-
Mbele	+	-	+	-	-
Mviringo	-	+	-	+	-
Kaze	+	+	-	-	+

Ni muhimu kutaja kwamba lugha nyingi za Kibantu huwa na mfumo wa irabu saba. Hata hivyo japo Kiswahili ni lugha ya kibantu kina mfumo wa irabu tano.

Katika kuhitimisha sehemu hii ni bora kufahamisha kwamba tumetumia uainishaji wa fonimu wa Chomsky & Hale (1968) kama wanavyonukuliwa na Iribemwangi (2008:52). Uainishaji huu ni ule ambao umekita katika fonetiki matamshi ambao ndio unaopendelea sana na wanafonolojia.

Kulingana na uainishaji huu ni wazi kuwa kadri irabu inavyokuwa ya juu ndivyo inavyokuwa ya mbele. Hivyo irabu zote za mbele ni [-mviringo] na zile za nyuma ni [+mviringo]. Hata hivyo irabu ya juu huwa ni ya mviringo zaidi kuliko ya chini mathalani /u/ ni ya mviringo zaidi kuliko /ɔ/ hata ingawa irabu hizo zote ni [+nyuma]. Vilevile irabu za juu mbele huwa ni za mviringo zaidi kuliko za chini mbele.

2.3 Sifa Bainifu za Fonimu za Kikamba

Fonolojia kiarudhi ya Kikamba inaonekana imeshughulikiwa zaidi kuliko fonolojia vipandesauti. Hata hivyo Maundu (2001) ameshughulikia mabadiliko ya konsonanti za Kikamba. Sehemu hii itatoa mchango mkubwa katika kazi hii kwa sababu fonimu zitaainishwa kwa sifa bainifu na kufanya hivyo kutatuonyesha sifa za fonimu ambazo ni za fonimu za kikamba zitakavyokuwa zinahamishwa na watumizi lugha ya Kiswahili ambao wanazungumza kikamba kama lugha yao ya kwanza.

2.3.1 Konsonanti

Kikamba kina vipande sauti ambavyo vinaweza kugawika katika makundi mawili, konsonanti na irabu. Mgao huu unatumika sana katika lugha nyingi kutegemea kiwango cha kutatizwa kwa mkondohewa wakati wa kuzitamka sauti hizi, mawazo haya yamewahi kutolewa pia na Abercrombie (1966), Chomsky na Hale (1968), Ladefoged (1982),(1971).

Uainishaji wa Konsonanti za Kikamba

Hapa tunashughulikia konsonanti zilizopo katika kikamba. Ni muhimu kutambua kwamba konsonanti kama vile /b/ /d/ /g/ /z/ na /dz/ hazitokei mwanzoni mwa neno bali hutanguliwa na vipandesauti vya nazali. Kimsingi, kikamba kina konsonanti kumi na nane, kulingana na Mutie (2001:6)

$$\left[\begin{array}{l} /t/ \\ + \textit{kipasuo} \\ + \textit{ufizi} \\ - \textit{mghuno} \end{array} \right]$$
$$\left[\begin{array}{l} /k/ \\ + \textit{kipasuo} \\ + \textit{kaakaai} \\ - \textit{mghuno} \end{array} \right]$$
$$\left[\begin{array}{l} /m/ \\ + \textit{nazali} \\ + \textit{midomo} \\ + \textit{mghuno} \end{array} \right]$$
$$\left[\begin{array}{l} /ŋ/ \\ + \textit{nazali} \\ + \textit{kaakaai} \\ + \textit{mghuno} \end{array} \right]$$

[/n/
+ nazali
+ ufizi
+ mghuno]

[/ŋ/
+ nazali
+ kaaka laini
+ mghuno]

[/v/
+ kikwamizwa
+ midomo meno
+ mghuno]

[/θ/
+ kikwamizwa
+ meno
- mghuno]

[/l/
+ kifilizwa / kitambaza
+ ufizi
+ mghuno]

[/w/
+ kifilizwa
+ midomo ufizi
+ mghuno]

[/s/
+ kikwamizwa
+ ufizi
- mghuno]

[/ʃ/
+ kifilizwa
+ mbele ya kaaka
+ mghuno]

[/t/]
+ *kikwamizwa*
+ *mbele ya kaaka*
+ *mghuno*

[/b/]
+ *kipasuo*
+ *midomo*
+ *mghuno*

[/d/]
+ *kipasuo*
+ *ufizi*
+ *mghuno*

[/g/]
+ *kipasuo*
+ *kaaka gumu*
+ *mghuno*

[/z/]
+ *kikwamizwa*
+ *ufizi*
+ *mghuno*

[/dz/]
+ *kizuiwa kwamizwa*
+ *mbele ya kaaka gumu*
+ *mghuno*

Jedwali 3:

Jedwali la Konsonanti za Kikamba

Mahali pa kutamkwa	Jinsi ya kutamkwa					
	Vipasuo	Vizuiwa-kwamizwa	Vikwamizwa	Nazali	Kitambaza	Vifulizwa
Midomo	/b/			/m/		/w/
Midomomeno			/v/			
Meno			/e/			
<u>Kaaka+ufizi</u>						
Ufizi	/t/ /d/		/s/ /z/	/n/	/l/	
Kaakaagumu	/g/	/dz/	/t/	/j/ n		/j/
Kaakaalaini	/k/			/h/		
Jumla	5	1	5	4	1	2 (18)

Kama tulivyokwisha taja konsonanti /b/, /d/ /g/ /z/ na /dz/ hutokea baada ya kutanguliwa na nazali, hivyo nazali hizi ambazo zimetangulia konsonanti hupokezwa sifa za mahali pa kutamkiwa pa konsonanti hizi. Hivyo mfanyiko unaotokea ni ule wa usilimisho. Katika kikamba mfuatano wa konsonanti unaokubalika ni ule wa konsonanti mbili kufuatana na hutokea unazalishaji pamwe wa nazali; yaani /mb/, /nd/, /nz/ na / /. Hali hii hujitokeza hivyo kwa sababu za kurahisisha matamshi.

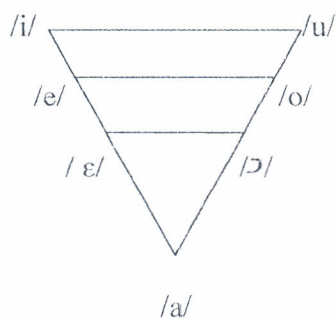
Kuna viyeyusho viwili katika kikamba, navyo ni /w/ na /j/.

2.4 Uainishaji wa Irabu

Kikamba kina irabu Saba. Sifa za kubainisha irabu ni kama vile. Mwinuko wa ulimi, mkao wa mdomo, sehemu ya ulimi. Kwa kutumia sifa hizi kikamba kina irabu zifuatazo;

/a, ε, e, í, ɔ, o, u/

Katika uainishaji, tumetumia sifa bainifu za irabu ambazo ni; mwinuko wa ulimi, sehemu ya ulimi na mkao wa mdomo wakati wa kutamka.



[/i/]
+ irabu
+ mbele
+ juu
- mviringo]

[/e/]
+ irabu
+ mbele
+ musu juu
- mviringo]

[/ɛ/]
+ irabu
+ mbele
- chini
- mviringo]

[/u/]
+ irabu
+ nyuma
+ juu
+ mviringo]

[/o/]
+ irabu
+ nyuma
- musu ju
+ mviringo]

[/ɔ/]
+ irabu
+ nyuma
- chini
+ mviringo]

[/a/]
+ irabu
+ chini
- mbele
- mviringo]

Jedwali 4:

Jedwali la Irabu za Kikamba

Irabu	/i/	/e/	/ɛ/	/u/	/o/	/ɔ/	/a/
Juu	+	+	-	+	+	-	-
Chini	-	-	-	-	-	-	+
Nyuma	-	-	-	+	+	+	-
Mbele	+	+	+	-	-	-	-
Mviringo	-	-	-	+	+	+	-
Kaze	+	+	-	+	-	-	+

Kulingana na Lindlon (1926) Kikamba kina aina zote za irabuunganifu.

Mifano ya irabuunganifu za kushuka;

<u>Kikamba</u>	<u>Kiswahili</u>
1. mwei	mwezi
2. tɛi	huruma
3. mbui	mbuzi

Kumbuka kwamba, kulingana na Lindlon (1926) irabu fupi inapotanguliwa na irabu nyingine Irabuunganifu huundwa.

Irabuunganifu za kupanda huyeyushwa, aidha uyeyushaji ni mfanyiko wa kimsingi katika lugha ya Kikamba.

Kwa mfano;

	<u>Kikamba</u>	<u>Kiswahili</u>
/kε\$ a \$ ma/	- [tʃama]	- muungano
/kε \$ɔg /	- [tʃɔg]	- kichwa

Vile vile kuna irabuunganifu tatu ambazo pia huyeyushwa.

Kwa mfano;

	<u>Kikamba</u>	<u>Kiswahili</u>
/ke + a /	- [t a:ɔ]	- daraja
/ke + a /	- [ta!ɔ]	- nini

Hitimisho

Katika sura hii tumeshughulikia fonimu za Kiswahili sanifu ambayo ndiyo lugha mwongozo na fonimu za kikamba . Tumbainisha sifa bainifu za fonimu za konsonanti na irabu za lugha hizi mbili. Ni kutokana na sifa hizi bainifu tutakaopata mwongozo wa muundo wa silabi pamoja na kubaini makosa yanayofanywa ya kifonolojia. Kulingana na nadharia tumizi ya lugha kati kutokana na mwongozo huu, ndipo baadhi ya mifanyiko ya kisaikolojia kulingana

na Selinker (1972) itajitokeza katika uchanganuzi wetu wa lugha kati. Hali hii itatusaidia kujua ni kwa kiasi gani lugha kati imekiuka kanuni za lugha lengwa ambayo ni Kiswahili sanifu. Sura hii pia imetupa mwangaza wa namna lugha hizi zinavyotofautiana na kuwiana katika vipengele vya kifonolojia japo lugha hizi mbili ni za kibantu.

SURA YA TATU
MUUNDO WA SILABI KATIKA LUGHA YA KISWAHILI SANIFU NA
KIKAMBA

3.0. Utangulizi

Katika sehemu hii tutajadili tofauti za kimuundo kati ya Kiswahili na Kikamba. Tofauti hizi zitajikita katika kiwango cha fonolojia. Hii ni kwa kuwa, tunajuwa matatizo mengi yanayowakumba wazungumzaji asilia wa lugha ya kikamba wanapojifunza lugha ya Kiswahili hutokana na tofauti za kimuundo zilizopo kati ya lugha hizi mbili; sura hii ni msingi wa yale tutakaojadili katika sura zitakazofuata.

Kuna aina mbili za silabi; silabi huru na silabi funge. Silabi huru ni zile ambazo mara nyingi huishia na irabu. Hizi huwa na msikiko mkubwa zaidi. Silabi funge ni zile ambazo huishia na konsonanti. Hata hivyo kulingana na maelezo ya wataalamu tofauti, kila silabi huwa na irabu kama kilele chake yaani irabu ni kitu muhimu sana katika silabi. Aidha kuna lugha ambazo hutumia baadhi ya konsonanti pekee kama silabi. Kwa mfano katika Kiswahili sanifu nazali /m/ na /n/ husimama peke yake kama silabi.

Msingi wa miundo ya silabi za Kiswahili sanifu ni miundo ya silabi za kibantu, Massamba etal (2004). Katika muundo wa silabi katika lugha ya Kiswahili, kuna miundo ya silabi iliyotokana na lugha za kigeni na inadhihirika katika maneno ya

mkopo. Vilevile pana miundo ya silabi asilia lugha ya Kiswahili. Hivyo lugha mbalimbali hutofautiana kwani kila moja ina mfumo wake na muundo wake wa silabi. Lugha ya Kiswahili sanifu ina miundo mbalimbali ya silabi.

3.1. Muundo wa Silabi katika lugha ya Kiswahili

Zipo kanuni zinazotawala mfuatano wa konsonanti na irabu katika kujenga maneno ya Kiswahili. Watumizi wa lugha hutamka sauti katika silabi. Kila lugha ina muundo wake wa silabi. Silabi hizi huundwa kwa kuleta pamoja fonimu katika mazingira fulani ili kuwepo na ruwaza ambayo inaweza kutamkika. Mabadiliko ya sauti hudhihirika wakati fonimu hizi zinaletwa pamoja. Katamba (1989) ni katika muundo wa silabi, ndio tunapata kanuni ambazo zinatawala matumizi ya lugha fulani katika harakati za kujaribu kuleta sauti fulani pamoja ili kuunda silabi. Muungano wa sauti zozote katika lugha fulani hutegemea muundo wa silabi katika lugha hiyo. Kulingana na Iribemwangi (2010) tuna miundo tisa ya silabi katika lugha ya Kiswahili.

i. Muundo wa Silabi pendwa ni ule wa konsonanti irabu KSI

Huu ndio muundo wa silabi ambao hutumika sana katika lugha za kibantu. Aidha muundo huu wa silabi ndio wa kimsingi katika lugha ya Kiswahili sanifu. Kwa mfano maneno yafuatayo yameundwa kwa muundo huu.

Ta\$la\$ka

Ho\$tu\$ba

ii. **Muundo wa Konsonanti Konsonanti irabu K\$K\$SI**

Katika muundo huu nafasi ya kwanza huchukuliwa na mojawapo wa nazali tano. Kisha inafuatwa na vikwamizwa au vipasuo, nafasi ya mwisho huweza kuchukuliwa na mojawapo ya irabu tano.

Kwa mfano;

m\$vu\$vi

n\$de\$ge

iii. **Muundo wa Konsonanti nusu irabu irabu irabu K\$½I\$SI**

Yaani konsonanti tofautitofauti huchukua nafasi ya kwanza kisha hufuatwa na nusu irabu, nafasi ya mwisho huchukuliwa na irabu kwa mfano;

b\$we\$ka

p\$wa\$gu

m\$we\$zi

iv. **Muundo wa konsonanti konsonanti nusu irabu irabu K\$K\$SI½I\$SI**

Ni muhimu tutaje kwamba sio maneno mengi katika lugha ya Kiswahili huundwa kwa njia hii. Mara nyingi katika muundo huu wa silabi, nafasi ya kwanza huchukuliwa na konsonanti ya nazali, kisha inafuatwa na konsonanti hasa kipasuo, kisha nusu irabu ambayo huwa na nafasi ya mwisho huchukuliwa na irabu.

Kwa mfano:

a\$n\$ \$wa

m\$b\$ ew\$ha

v. **Muundo wa irabu pekee I**

Muundo huu huwa na irabu moja; mara nyingi hutokea katika nafasi yoyote ya neno. Kwa mfano;

u\$a

o\$a

vi. **Muundo wa konsonanti pekee**

Kulingana na utafiti uliofanywa ni nazali tu ambazo hutumika katika muundo huu, hata hivyo sio nazali zote. Hali hii hujitokeza katika maneno fulani wala sio yote. Hutumika kama silabi mwanzoni mwa neno au katikati bali sio mwisho. Kwa mfano:

m\$t \$t

m\$g \$n\$ j\$wa

vii. **Muundo wa konsonanti irabu irabu K\$I\$I**

Mfuatano huu wa irabu unadhihirisha irabu ndefu ambayo ndio huwa sifa bainifu tu katika jozi mlingano finyu. Kwa mfano:

ka:ka:

ma:fa

Muundo huu hautumiki sana katika lugha ya Kiswahili.

viii. **Silabi Funge**

Huu ni muundo wa silabi ambao konsonanti huchukua nafasi ya mwisho. Muundo huu hautumiki sana katika lugha ya Kiswahili na pia lugha zingine za kibantu. Utafiti umeonyesha kwamba maneno mengi yaliyo na muundo huu katika lugha ya Kiswahili ni yale yaliyokopwa kwa mfano kutoka lugha ya kiingereza. Kwa mfano:

Ha\$m\$si\$ni

Da\$k\$ta\$ri

Hata hivyo ni mawazo yanayopingwa na wataalamu kama vile Massamba na Wenzake (2004), kwamba Kiswahili sanifu kina aina hii ya muundo wa silabi.

ix. **Muundo wa konsonanti konsonanti konsonanti irabu KSK\$K\$SI**

Mfuatano wa konsonanti tatu. Massamba na Wenzake (2004), wanasema muundo huu hudhihirika katika maneno ya mkopo hasa katika lugha ya kiingereza. Kwa mfano;

s\$k\$ru\$bu

s\$p\$ri\$n\$gi

Muundo huu wa silabi haudhihiriki wazi katika lugha ya Kiswahili.

3.2. Muundo wa Silabi katika Kikamba

Kila lugha Kikamba kikiwamo huundwa silabi kwa kufuata kanuni fulani za kifonolojia na kimofolojia. Kikamba kama anavyosema Mutiga (2007:85) ni

lugha ya Kibantu inayozungumzwa mashariki mwa nchi ya Kenya. Hii ni lugha ambayo imebainishwa kuwa lugha ya toni kwamba toni hutumika kama kipashio cha kubainisha maana na kupambanua matamshi. Kwa sababu hiyo muundo wa silabi ni tukio muhimu la kiisimu, ambalo tumeamua kushughulikia katika sura hii.

Kama zilivyo lugha za kibantu Kiswahili kikiwemo, kikamba kina muundo wa silabi unaopendelea mfuatano wa konsonanti ikifuatwa na Irabu, Musau (1993), Mutiga (2007:85). Silabi huundwa kwa kuleta pamoja konsonanti na irabu kwa kufuata ruwaza fulani ambayo huwa ni kanuni ya lugha husika. Aidha maneno mkopo hubadilishwa hivi kwamba muundo wa silabi hurekebishwa kuakisi muundo wa silabi pendwa katika lugha ya kikamba. Urekebishwaji uasilia wa kimofolojia, kwa maana kwamba utohozi unaofanywa hulazimu maneno hayo kufuata muundo wa silabi wa kikamba. Katika utafiti huu muundo wa silabi umejadiliwa kutoka ule muundo pendwa zaidi hadi muundo ule ambao una maneno machache zaidi ukilinganishwa na mwingineo.

Crystal (1991) anafafanua silabi kama kipashio cha kifonolojia ambacho ni kubwa kuliko fonimu lakini kidogo kuliko neno. Silabi ni kipashio cha kifonolojia ambacho hueleza muundo wa kifonolojia wa neno. Aidha mabadiliko ya kifonolojia ambayo hutokea katika maneno huegemea mazingira ya silabi yakiwa ni muundo wa silabi hiyo, Katamba (1999).

Kikamba kina miundo mbalimbali ya silabi ambayo imeshughulikiwa katika sehemu ifuatayo. Madhumuni ya kujadili miundo ya silabi ya kikamba ni ya kulinganisha miundo hiyo na ile ya Kiswahili sanifu. Ifahamke kwamba japo kikamba kimedhihirisha kuwa na lahaja mbalimbali ya kimaeneo, miundo ya silabi haitofautiani kulingana na lahaja hizo. Kwa sababu hiyo tumeshughulikia miundo ya silabi ya Kikamba kwa kijumla.

i. Muundo wa Konsonanti na Irabu KSI

Kimsingi silabi huundwa kwa konsonanti na Irabu. Hata hivyo kuna hali ambapo konsonanti za nazali hutamkwa na irabu japo katika othografia irabu hiyo haipo. Mengi ya maneno hayo hata hivyo huwa ni maneno yaliyokopwa. Lugha za kibantu hupendelea muundo wa silabi wenye mfuatano wa konsonanti na irabu. Kikamba kina muundo huu kama mifano hii inavyodhihirisha.

Mifano:

<u>Kikamba</u>	<u>Kiswahili</u>
Mũ\$ti	mti
mũ\$ti\$le	mkate
sũ\$ũ	nyanya

ii. Muundo wa K\$K\$SI

Katika muundo huu, nafasi nne hutumika kuunda silabi ambayo haitamkiki kama nafasi hizo nne bali hutamkika kama silabi moja tu. Katika kikamba muundo huu hupatiwa nguvu na hali kwamba kikamba hutumia toni kama kibainishi fonimu; Musau (1993).

Mifano ya silabi;

<u>Kikamba</u>	<u>Kiswahili</u>
n\$gũ	kuni
mu\$n\$du	mtu
n\$go\$o	roho

iii. Muundo wa K\$½I\$SI

Huu ni muundo unaotanguliwa na konsonanti nusu irabu na kisha irabu. Lugha ya kikamba inasemekana kwamba ndiyo haikumalizisha ukaakaishaji katika baadhi ya maneno yake. Kwa sababu hiyo kuna maneno ambayo yamejumuisha muundo huu; pamoja na maneno ya kawaida, muundo huu pia unajitokeza katika majina ya watu na mahali.

Mifano;

<u>Kikamba</u>	<u>Kiswahili</u>
m\$wa\$u	mpotevu
m \$wa\$ki	moto

iv. Muundo wa Kikamba/ISI

Labda huu ndio muundo ambao unaipa lugha ya kikamba upekee wake katika muundo wa silabi. Muundo huu umetumika sana na lugha ya kikamba katika maneno ya kawaida na majina vilevile. Mifano ya maneno ni kama hii ifuatayo.

Kikamba

n\$g\$w \$nε

n\$g\$wa\$n\$du\$ki\$ye

Kiswahili

nikuonyeshe

nikuondokee

v. Muundo wa Irabu pekee

Katika lugha za Kibantu irabu huweza kusimama pekee yake na kutamkwa kama silabi kamili. Jambo hili ni tofauti kabisa katika konsonanti isipokuwa tu konsonanti za nazali ambazo huwa kuwekwa kwa irabu ni jambo la hiari hasa nazali hiyo inapotokea mwishoni mwa neno. Nazali pia inapokuwa mwanzoni mwa neno, hasa ikifuatwa na konsonanti nyingine ambayo si nazali, tabdili huchangia kuwekwa kwa irabu, jambo ambalo huitwa uchopekaji wa irabu katika mifanyiko ya kifonolojia. Mathalani wazungumzaji wa Kiswahili huweza kutamka neno mutu badala ya mtu, maalumu badala ya maalum.

Hata hivyo ilivyo kwamba irabu katika kikamba huweza kutamkwa kama silabi kamili. Kwa mfano;

Kikamba

mu \$ a \$ ki

m\$bu\$i

Kiswahili

moto

mbuzi

vi. Muundo wa konsonanti pekee

Muundo huu ni wa silabi funge. Katika Kiswahili sanifu muundo huu huwa ni maneno yenye asili ya kigeni. Katika kikamba nazali huweza pia kutamkika kama silabi. Kwa sababu hiyo muundo huu huchukuliwa kama wa konsonanti pekee.

Mifano;

Kikamba

Kiswahili

n\$za\$vi

aina ya nafaka

n\$za\$i

punda milia

/nz/ japo inaothografia inayoonekana kama fonimu mbili, fonimu hii katika kikamba hutumika kama fonimu moja.

vii. Muundo wa K\$ISI

Kuna baadhi ya maneno ambayo muundo huu hujidhihirisha. Muundo huu japo upo, katika matamshi irabu zilizorudiwa huachwa nje. Itkisadi ya lugha huruhusu watumizi lugha kundondosha irabu ambayo imerudiwa katika maneno.

Mifano;

Kikamba

Kiswahili

ta\$a

taa

3.3. Ulinganishi na Ulinganuzi wa Miundo ya Silabi za Kiswahili Na Kikamba

Kabla ya ulinganishi wowote wa kiisimu, hasa fonolojia na mofolojia kufanywa, kuna jambo moja ambalo ni wazi, kwamba lugha ya Kswahili na Kikamba ni

lugha za kibantu na hivyo zina uhusiano wa kinasaba. Kutokana na kiyo lugha hizi mbili zimetokana na lugha mame moja, hiyo ni mame bantu. Kama tulivyokwisha bainisha hapo awali, kila lugha ina muundo pendwa wa silabi. Lugha za kibantu kama anavyosema Musau (1993), zina muundo pendwa wa silabi. Muundo huu ni ule wa KI.

3.3.1. Ulinganishi wa Muundo ya Silabi za Kiswahili na Kikamba

Kama kilivyo Kiswahili, lugha ya Kikamba ina silabi za muundo wa mfuatano wa konsonanti na irabu. Muundo hii ndiyo miundo iliyo na maneno mengi zaidi katika lugha hizi. Maoni haya yanaungwa mkono na Iribemwangi (2010). Mifano ni kama hii ifuatayo;

Kikamba (KSI)	Kiswahili (KSI)
mũ\$ti	Wivu
sũ\$ũ	Mama

Muundo wa pili ambao ni wa K\$KSI pia unajitokeza katika lugha hizi mbili.

Muundo huu unajitokeza katika maneno kama yafuatayo;

Kikamba	Kiswahili
n\$gũ\$a	nguo
n\$g \$ũ	njama

Muundo ule wa $K\frac{1}{2}I$ vilevile umejitokeza katika lugha hizi mbili. Ifahamike kuwa nusu irabu katika lugha hizi mbili zinawiana. Kwamba ni mbili tu nazo ni /w/ na /y/ kuna maneno katika lugha hizi ambayo yanadhihirisha muundo huu.

Mifano;

Kikamba	Kiswahili
a	bwana
t	bweka

Muundo wanne ambao pia una uwiano katika lugha hizi mbili ni ule wa $K\frac{1}{2}I$

Kikamba	Kiswahili
nε a	Ngwenje
n&wa	Jangwa

Kama anavyosema Musau (1993), konsonanti za nazali ndizo huweza kujisimamia kama silabi za kutamkika. Hata hivyo Musau anasema kuwa konsonanti hizi za nazali katika matamshi wazungumzaji huchopeka irabu kwa sababau ya ushawishi wa kupata muundo pendwa wa irabu. Katika fonimu za irabu, mambo ni tofauti, kwamba katika lugha za kibantu irabu huweza kujitokeza kama silabi pekee inayoweza kutamkika. Kwa sababu kikamba na Kiswahili ni lugha za kibantu, muundo huu unajitokeza kama mifano inavyoonyesha;

Kikamba	Kiswahili
mu\$a\$ki	moto
m\$bu\$i	mbuzi

Kama alivyobainisha Polome (1967), miundo mingine huwa na irabu zinazoweza kujisimamia kama silabi za kutamkika.

Muundo mwingine ambao pia unawiana katika lugha hizi ni ule wa konsonanti pekee. Katika Kiswahili maneno yanayodhihirisha muundo huu ni maneno ya kigeni. Hata hivyo katika kikamba muundo huu upo na ni wa kiasilia. Japo huu unaweza kuchukuliwa ulinganushi, tunachomaanisha ni kwamba muundo huu upo katika lugha hizi mbili. Mifano;

Kikamba	Kiswahili
n\$a\$vi	Labda
n\$zu\$u	da\$k\$ta\$ri

Kuna ulinganu baina ya kikamba na Kiswahili kwa muundo wa K\$I\$I. Mifano

Kikamba	Kiswahili
ta\$a	Kaakaa
t\$u	Maabara

3.3.2. Ulinganuzi wa Miundo ya Silabi za Kikamba na Kiswahili

Japo muundo wa silabi umeonekana kuwiana kwa kiwango kikubwa baina ya lugha hizi mbili, kuna vipengele fulani vinavyodhihirisha tofauti katika muundo wa silabi. Lugha zote za kibantu huwiana kwa njia moja au nyingine hasa katika miundo ya silabi, tofauti zilizopo kutokana na upekee wa kifonolojia kama nyanja ya isimu.

Kwanza, ni kwamba muundo wa silabi wa konsonanti pekee, unajitokeza katika lugha hizi mbili. Hata hivyo katika kikamba muundo huu ni wa maneno asilia, lakini katika Kiswahili muundo huu unajitokeza katika maneno yaliyokopwa.

Muundo mwingine ambao unatofautiana katika lugha hizi ni ule wa K\$K\$K\$I. Muundo hii upo katika Kiswahili hasa katika maneno yaliyokopwa na kutoholewa, lakini katika kikamba muundo huu haupo. Mifano ya Kiswahili ni kama katika maneno yafuatayo;

s\$P\$ri\$ngi

s\$K\$ru\$bu

Hitimisho

Katika kuhitimisha sura hii, kuna kauli ambazo zinafaa tuzitoe. Kwanza ni kuwa kuna ulinganisho wa asilimia kubwa ukilinganishwa na ulinganuzi wa miundo ya silabi. Hili linatokana na ukweli kwamba lugha hizi mbili ni za kibantu, na zina vipengele vingi vya kiisimu vinavyoonyesha uhusiano wa kitaipolojia. Pili ni kuwa japo tunaona uhusiano pia kuna tofauti ambazo zimejitokeza. Tofauti hizo si nyingi kwa mujibu wa muundo wa silabi.

SURA YA NNE

UCHANGANUZI WA MAKOSA YA KIFONOLOJIA KWA MISINGI YA NADHARIA

4.0. Utangulizi

Katika sura hii shughuli yetu ni kuchanganua data kwa misingi ya nadharia tunayotumia ambayo ni nadharia ya lugha kati ya Selinker (1972). Kwa misingi ya nadharia hii, kuna mihimili mitano ambayo tumeichagua kutumia, mihimili yenyewe ni kama ifuatayo:

- i. Uhamishaji lugha, ambapo kanuni na mifumo ya kiisimu ya lugha uhamishwa. Mwanafunzi huchukulia ya kwamba faridi za kiisimu na kanuni zinazotawala lugha ya kwanza ndizo pia zinazotawala katika lugha ya pili. Katika mchakato huu wanafunzi hutumia baadhi ya elementi za lugha yao kwanza, elementi hizo hujitokeza katika lugha kati.
- ii. Mikakati ya ufundishaji mbaya wa lugha ya pili kutokana uelewa mbaya wa mwalimu wa umilisi wa kiisimu pamoja na mbinu mbalimbali za ufundishaji wa lugha ya pili. Jambo hili ndilo husababisha makosa katika lugha kati. Katika lugha kati mwanafunzi hutumia sauti vibaya kutokana na mwongozo mbaya kutoka kwa mwalimu.
- iii. Mikakati ya kujifunza lugha ya pili, wanafunzi huishia kusahilisha sarufi ya lugha lengwa ili kufikia uamilifu mpana wa mawasiliano na

uzungumzaji. Lengo lao kufanya hivyo ni kuleta uzoelefu wa lugha ya pili, ubainifu ili kufanya lugha ya pili iwe rahisi kutumia.

- iv. Mkakati wa kuwasiliana katika lugha ya pili. Mawasiliano katika lugha ya pili hutokana na njia mahususi ambazo watu hujifunza ili kuweza kuwasiliana na wazungumzaji asilia wa lugha lengwa ili kukabiliana na upungufu wa lugha lengwa na kufikia mawasiliano bora.
- v. Ujumlishaji mno. Kanuni za lugha lengwa hujumlishwa, hivyo hutumika kiholela yaani hata apale pasipofaa. Katika mchakato huu wanafunzi hupanua mawanda ya kanuni fulani fulani za kiisimu na hivyo hujitokeza na ruwaza za kibunifu. Wanafunzi wa lugha ya pili wana uwezo wa kiakili wa kubuni haipotesia kuhusu lugha lengwa. katika akili zao wanazo kanuni za lugha ya kwanza na katika darasa wanakumbana na kanuni za lugha ya pili hivyo kubadilishana zile kanuni.

4.1 Mifano ya Makosa Yanayofanywa katika kila Mihimili.

i. Uhamishaji lugha

Mifano;

- (a) (*Kuonga*) badala ya kuoga. Hapa mwanafunzi anahamisha ile mifumo ya kuongeza fonimu ya nazali /n/ kabala ya konsonanti /g/ kwa sababu katika lugha ya kikamba sauti /g/ huwa haitokei pekee yake kwa ajili ya unazalishaji pamwe na nazali. Kwa hivyo hapa pana

uchopekaji wa fonimu /n/ unaotokana na mfumo wa kiisimu wa lugha ya kwanza.

- (b) (*Malinza*) badala ya maliza. Vile vile kuna uhamishaji wa kanuni ambapo katika kikamba konsonanti /z/ huwa haitokei mwanzoni mwa neno, na ikifanyika hivyo nazali /n/ hulazimishwa mwanzoni na hivyo unazalishaji pamwe wa nazali hutokea na hivyo matokeo yake ni sauti /nz/. vilevile kuna uchopekaji wa sauti /n/ ambapo kwa Kiswahili sauti hii haipo katika neno hili.
- (c) (*Saindia*) badala ya saidia. /d/ pia ni sauti ambayo huwa haitokei peke yake katika kikamba, hivyo /n/ inachopekwa mwanzoni mwa sauti /d/. Matokeo yake ni sauti /nd/ ambapo sauti /n/ na /d/ si fonimu moja bali ni fonimu mbili tofauti.

ii. Ufundishaji mbaya kutokana na uelewa mbaya wa mwalimu.

- (a) (*Ngarini*) badala ya garini mtu hujifunza lugha kwa kusikia, wanafunzi wanaposikia matamshi mabaya kutoka kwa mwalimu, vivyo hivyo watafanya makosa yayo hayo katika uzungumzaji na uandishi wao. Hii ni kutokana na sababu kwamba mwalimu ni mzungumzaji wa lugha ya kwanza na hivyo katika kufundisha yeye mwenyewe anafanya makosa hayo ambayo wanafunzi huyachukulia vivyo hivyo. Hata hivyo makosa haya hupungua wanapopanda katika viwango vya juu.

(b) (*Kukondi*) badala ya kukodi.

(c) (*Mpinga*) badala ya mpiga

iii. Kusahilisha sarufi.

Hali hii hutokea wakati mwanafunzi anajifunza lugha na hutaka kurahisisha matamshi katika mawasiliano na uzungumzi.

Mifano;

(a) (*Wonga*) badala ya woga. Hapa kuna matukio mawili. Kwanza kuna uingizaji wa nazali /u/ ili kujitokeza na fonimu ya kikamba /ng/. Kimisingi /g/ na /n/ zinaathiriana na matokeo yake ni unazalishaji pamwe wa nazali. Pili ambalo ni muhimu hapa kwa maoni ya Selinker (1972), hasa katika mhimili huu ni kwamba (u+o) ni irabu na zimeyeyusha. Matokeo ya uyeyushaji huu ni nusu irabu /w/. madhumuni ya kufanya hivyo ni kurahisisha matamshi.

(b) (*Hiohio*) badala ya hiyo hiyo. Hapa kuna kudondolewa kwa fonimu /y/ ili kurahisisha matamshi. Hapa mwanafunzi hudondosha fonimu /y/ ambayo ni nusu irabu na ambayo hutamkwa kwa kutumia nguvu nyingi kuliko kama ingekuwa irabu /o/ ambayo hutamkwa pasina kutatizwa kwa hewa.

(c) (*Maakuli*) badala ya maankuli. Vile vile kuna udondoshaji wa fonimu /n/ ili kurahisisha matamshi. Hii ni kutokana na hali

kwamba /n/ ni sauti ghuna na hivyo huwa si rahisi kutamka hivyo inadondoshwa ili kurahisisha matamshi.

Mifano mingine ni kama vile,

(*Alafu*) badala ya halafu, hapa fonimu /h/ imedondoshwa kwa kuwa sauti hii si fonimu katika kikamba. Jambo hutokea kwa sababu sauti hizi zikitokea katika mazingira jirani huathiriana na matokeo yake ni kwamba fonimu/h/ ndio hudondoshwa bali sio /a/.

iv. Mikakati ya kuwasiliana katika lugha ya pili.

Hali hii hutokana na njia mahsusi ambazo watu hujifunza ili kuwasiliana na wazungumzaji asilia wa lugha lengwa. Wazungumzaji kila mara hutaka kuzungumza kama wazungumzaji wazawa, hivyo katika mawasiliano yao wao huibua mikakati ya kujieleza katika lugha asilia. Mikakati hii ni nasibu na huwa mzungumzaji hapangii kufanya hivyo kimakusudi.

- (a) (*Ngani*) badala ya gani. Kuna uingizaji wa fonimu /n/ kabla ya sauti /g/; kwa minajili ya kutaka kuzungumza kiasilia.
- (b) (*Nilipigiwa*) badala ya nilipigiwa, vile vile sauti /n/ imeongezwa katika kitenzi pigiwa.
- (c) (*Kombe*) badala ya kobe. /m/ imeongezwa kabla ya fonimu /b/ ili kujitokeza na fonimu /mb/ ambayo hutumika sana katika kikamba.

v. **Ujumlishaji mno**

Huu ni ujumlishaji mno wa kanuni za lugha lengwa ambayo ni Kiswahili sanifu ambapo fonimu /h/ hupatikana ilihali katika lugha ya kikamba haipo, hivyo wanaishia kutumia fonimu /h/ kiholela holela.

- (a) (*Hikienda*) badala ya ikienda
- (b) (*Hishi*) badala ya ishi
- (c) (*Sitahisahau*) badala ya sitaisahau
- (d) (*Hasubuhi*) badala ya asubuhi

Wakati mwingine pia fonimu hii hudondoshwa mahali ambapo inapaswa kuwa.

Kwa mfano

- a) (*Alafu*) badala ya halafu.
- b) (*Apana*) badala ya hapana

Ni muhimu kutaja kwamba makosa haya yanajitokeza katika viwango vyote, tofauti hujitokeza tu katika asilimia ya utokeaji ndiyo tofauti. Aidha kulingana na nadharia ya lugha kati ya Selinker (1972) kiwango ambacho mwanafunzi yupo katika kiwango cha kujifunza lugha.

Jedwali 5:

Jedwali la asilimia ya Makosa

Mihimili ya Nadharia ya lugha - Kati	Viwango vya wanafunzi			
	Darasa la sita	Darasa la nane	Kidato cha 2	Jumla
Uhamishaji lugha ambapo baadhi ya mifumo ya lugha kati yanatokana na L1	60	30	10	100%
Uhamishaji wa ufundishaji	68	22	10	100%
Mikakati ya kujifunza L2	52	30	18	100%
Mikakati ya mawasiliano ya L2	61	20	19	100%
Ujumlishaji mno	58	22	20	

4.2 Uchanganuzi

Kulingana na jedwali hili viwango vya makosa vinapungua kadri mwanafunzi anavyopiga hatua kimasomo mathalani asilimia la makosa ni chini katika kidato cha pili ikilinganishwa na darasa la sita. Hivyo ni kumaanisha kuwa mwanafunzi anaenda akiongezea kiwango cha umilisi.

SURA YA TANO

MUHTASARI, HITIMISHO NA MAPENDEKEZO.

5.1 Utangulizi

Katika sura hii tunashughulikia muhtasari ambapo tunapitia yaliyomo katika kila sura kwa ufupi, tumetoa mahitimisho yetu kwa kurejelea malengo ya utafiti na mwishowe tumependekeza utafiti zaidi unaohitajika.

5.2 Muhtasari

Katika sura ya kwanza tulizungumzia maswala ya kijumla kama vile; utangulizi wetu, tatizo la utafiti, madhumuni ya utafiti, nadharia tete, sababu za kuchagua mada, upeo na mipaka ya utafiti huu, yaliyoandikwa kuhusu mada hii, misingi ya kinadharia na njia za utafiti.

Yaliyomo katika sura ya pili ni uainishaji wa fonimu za Kiswahili sanifu pamoja na fonimu za Kikamba. Katika kufanya hivyo tulibainisha fonimu za konsonanti na za irabu kwa kuzipambanua sifa zao bainifu. Fonimu hizo pia zimejitokeza kuwa na idadi tofauti kwa lugha hizi mbili. Aidha tukibainisha tofauti katika mfumo wa konsonati na ule wa irabu ikiwa ni pamoja na irabu.

Katika sura ya tatu tumeshughulikia muundo wa silabi katika Kiswahili sanifu na Kikamba. Tumelinganisha mifumo ya silabi katika lugha hizi mbili. Tumefanya

hivyo kwa kutambua kuwa makosa ya kifonolojia yanayofanywa na wanafunzi hujitokeza katika maandishi kama miundo ya silabi.

Katika sura ya nne tumechanganua data msingi tuliyokusanya kwa njia ya insha zilizoandikwa na wanafunzi. Insha zilikuwa za wanafunzi walio katika viwango mbalimbali vya usomi. Data imechanganuliwa kwa misingi ya nadharia ya lugha kati ya Selinker(1972). Tumetumia migao ya wanafunzi kwa mujibu wa viwango vyao vya usomi pamoja na mihimili mitano ya kisaikolojia kama alivyopendekeza Selinker (1972) . Ni katika sura hii ndipo tuliweza kupata hitimisho tunazotoa katika sehemu ifuatayo.

5.3 Hitimisho

Imejitokeza kuwa kuna makosa mengi sana katika insha za wanafunzi. Makosa haya ni ya kifonolojia ambayo yanajitokeza katika lugha kati. Kwamba makosa haya yakichunguzwa kwa kina ni makosa ambayo yanadhihirisha kuwepo kwa lugha kati. lugha ambayo inajitokeza badala ya lugha lengwa ambayo ni Kiswahili sanifu. Pia tumegundua kwamba makosa haya yanafanywa na wanafunzi katika viwango vyote. Hata hivyo makosa yanakuwa machache unapopanda juu katika viwango vya juu vya usomi kama inavyoingwa mkono na nadharia ya lugha kati ya Selinker (1972). Kutokea hivyo kumetufanya kufikia lengo letu la kwanza na kimsingi ni kwamba makadirio yetu katika haipotesia yalikuwa ya kweli.

Kwa kuchunguza makosa hayo, imekuwa wazi kwamba wanafunzi hawa wanafanya makosa hayo kwa sababu ya kuhamisha mifumo ya kiisimu ya lugha yao ya kwanza na kulazimisha mifumo hiyo katika kujifunza Kiswahili sanifu. Badala yake wanaishia kufanya makosa hayo na kuibuka na lugha ya kati. Vilevile makosa yao yamekuwa kutokanana na ujumlishaji mno wa kanuni za lugha yao ya kwanza. Hivi kwamba kama lugha ya Kikamba ina kanuni ya kutanguliza kila neno na fonimu za nazali wanachukulia kuwa vivyo hivyo ndivyo pia Kiswahili sanifu kinafaa. Aidha makosa mengine ni ya kufundishwa lugha ya pili kwa njia isiyofaa, kwamba walimu wao ambao ni wazungumzaji wa lugha ya kikamba wana utendaji mbaya katika uzungumzaji na hivyo wanafunzi pia wanachukulia hivyo. Sababu hizi zimejitokeza kama ilivyolengwa na lengo letu la pili, hivyo lengo hilo limetimizwa na makadirio ya haipotesia yetu ya pili kufikiwa kuwa kweli.

Lugha kati ambayo ni matokeo ya uzungumzaji mbaya wa lugha lengwa imekiuka mno kanuni za kifonolojia za Kiswahili sanifu. Ni kutokana na ukiukaji huu ambapo makosa haya yanakuwa dhahiri na wazi. Kwa sababu hiyo lengo la utafiti huu wa tatu umefikiwa na makadirio ya haipotesia ya tatu yakawa ni kweli. Tungependa kukumbusha kwamba Selinker (1972) kama mmoja wa waasisi wa nadharia ya lugha kati hawachukulii mifanyiko hii kama makosa bali ni harakati za mtu kujifunza lugha ya pili.

Katika utafiti huu, tumekumbana na tofauti katika asilimia ya makosa kutoka kiwango kimoja hadi kingine. Muhimu ni kwamba, asilimia imekuwa ikipungua kadri mwanafunzi anaposonga mbele katika masomo. Jambo hili ni kwa sababu wanafunzi wanazidi kupata umilisi hata ingawa ule umilisi wa asilimia moja hauwezi kufikiwa. Kama ambavyo ni dhahiri kutokana na data hii ni kuwa kuna vikwazo au vizingiti vya mtu kupata umilisi kamili. Kulingana na utafiti wetu tumetambua vizingiti kama vile; kwanza ni kwamba ufundishaji umeegemea zaidi katika kujua na kupata msamiati badala ya mawasiliano. Hali hii inaweza kudhihirishwa na nakala za insha kwenye kiambatisho. Hivyo wanafunzi hawana muda wa kuzingatia matumizi bora ya sauti za lugha ambazo ndizo hutumiwa kuunda silabi kwa mfumo na kanuni zinazokubalika katika Kiswahili Sanifu.

Aidha, wanafunzi hawa sio wazungumzaji asilia wa lugha lengwa, hivyo hawawezi kufikia umilisi wa juu zaidi, jambo ambalo Chomsky (1968) na Blutner (1999) wamezungumzia katika ujifunzaji wa lugha.

Pamoja na kwamba vizingiti vya kiisimu vimejitokeza, pia upungufu, ukosefu wa vifaa bora vya mafunzo vimechangia matatizo haya hatimaye.

5.4 Mapendekezo

Katika utafiti huu tumepitia matatizo mengi yakiwa pamoja na muda mfupi wa kufanya utafiti na hitilafu za ukosefu wa fedha za kutosha. Hata hivyo tulifanikiwa kumaliza utafiti wetu. Hivyo haimaanishi tumeshughulikia maswala yote ya lugha kati na hivyo tungependekeza utafiti ufanywe zaidi kuangazia sehemu zifuatazo;

1. Kubainisha kama makosa yanayofanywa na wanaojifunza lugha ya pili yana ubia wowote. Kwamba kila anayejifunza lugha ya pili hufanya makosa yale yale.
2. Utafiti ufanywe kulenga suluhisho la makosa haya kwa wanaojifunza lugha ya pili na kwa kiwango gani makosa haya yaathiri utendaji wao au umilisi wao wa lugha ya pili.
3. Utafiti zaidi ufanywe kubainisha kwa nini makosa haya hujitokeza hata kwa watu ambao hawajifunzi lugha ya pili wakati wanapozungumza.

MAREJELEO

- Abercrombie (1966). *Articulatory Phonetics*. Oxford. Oxford University Press.
- Chomsky and Halle (1968). *Sound Patterns of English (SPE)*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Corder, S. (1967). *Error Analysis and Interlanguage*; Oxford University Press
- Corder, S. (1973). *Introducing Applied Linguistics*: Penguin.
- Crystal, D (1991). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. New York. Bluckid Publishers.
- Ladefogged (1967). *Phonetics*. New York. Oxford University.
- Ellis, R. (1985). *understanding Second Language Acquisition*: Oxford: Oup
- Francis, Katamba (1992). *An Introduction to Phonology*. Longman.
- Habwe na Karanja (2004). *Misingi ya Sarufi ya Kiswahili Sanifu*. Nairobi. Phoenix Publishers.
- Iribemwangi, P. (2008). *The Structure of Kiswahili Sounds, sound changes of words*. Verlag: Berlin Germany
- Kihore, Y. M et al (2001). *Sarufi Maumbo ya Kiswahili Sanifu*. Nairobi. E.A.E.P.
- Krishnaswamy, N. (1989). *Modern Linguistics*, Oxford University Press.

- Massamba et al (1999). *Sarufi Miundo ya Kiswahili*. Dar-es-Salaam. TUKI.
- Massamba, D.P.B (2004). *Kamusi ya Isimu na Falsafa ya Lugha*. Dar-es-Salaam. TUKI.
- Mgullu, R (1999). *Mtala wa Isimu*. Nairobi. Phoenix Publishers.
- Musau, P.M (1992). “*The Strategies of Swahili learners; Overgeneralization and transfer*”. Maseno Journal of education, arts and science Vol. I pgs 99-113.
- Mutiga, J (2007). *Phonetic Overview of Kikamba Vowel System*. Phd Thesis (UON)
- Ndungu, I (1999). *A syntactic study of the Interlanguage of Kikuyu learners of English as a second language*. Phd Thesis (UON)
- Polome, (1967). *A handbook of Swahili language*. Nairobi. Jomo Kenyatta publishers.
- Rapando, M. M (2005). *Makosa ya Kimofu-sintaksia yanayojitokeza katika kazi za Kiswahili zilizoandikwa na wanafunzi wa shule za upili jijini Nairobi*. Tasnifu ya MA (UON)
- Selinker, (1972). *Interlangauge*; RAL, No. 10, 209-230
- Selinker, L (1969). *Language Transfer*; General Linguistics vol 9 No. 2: 67-92
- Tuki, (1990). *Kamusi Sanifu ya Isimu na Lugha*. Dar-es-salaam: Educational Publishers and Distributors limited.

STO 6 IMELDA MILIMO DAVID

SIKU AMBAYO SITAJAHAI 3/8/2011

Ninapo kumbuka safari niliyo ingoja kuwa hamu na ghamu kueleke mjini kisumu.

Nakati nilipomka umainde ulikuwa ugali nyasini kitaki ulikuwa umesandiki nilima. Nilenda bafuni kuongea na maji baridi yaliyo nitanya nitukuzi kama kutabwi. Nilipomaliza kuongea nilienda kula stastahi nakwaa nguo zangu zilizo metaimeta kama nyota.

Niuelchea hituo cho ngari niliyo ingoja kuwa hamu na ngumu. Baada ya muda wa koo kula penye maratu iliwajili na kuingia ngarini.

Mpinga debe alianza kuitisha hela lakani hela zangu zilikuwa zimepota haro ngarini.

Mpinga debe aliniangalia kwa macho melundu yangotoli yaliyo ashiria kifo. Kando yangu kulikuwa shabuu yaya alikuwa msamtana mwanu naye aliyeni:aindia kutafuka hela zangu. Nalakiiri mungu hadhamini tuliona hela nakumpa mpinga debe.

Julipofika kulishuka ngarini kuelekea mjini nilienda dukani na kuitisha mkate na soda baridi nikata. Nilipomaliza kula nilitembea humo humo mjini aliona magherafa mengi yaliyo kuwa na mghereza thelathini natona.

Nilienda kulenda nyumba kutoka haro alianza kupima chanto cha waki nilipomaliza nilienda kulala. Asubuhi lipofika niliamka asubuhi na mapema kula stastahi na kuongea.

Nilienda ziwa victoria niliamwona joku anayekula mkate na soda. Nilipo muona alikuwa nafubwa kama zimwi niliamwongera sana. Nilirachwa na wonga mwingi sana. Siku muona jokamwingine kama huyo.

SIKU AMBAYO SITAI SAHAU

Siku yenyewe ilikuwa Jamaatara. Siku hiyo ni Lidarika asubui na mapema ambapo ndege walipamba nyimbo zao za kukaribisha siku mpya. Nikienda bafuni ambapo nikionga maji baridi. Baadaye nikienda kwenye nyumba changu ambapo nikivalia nguo zangu na nika nywa kiamcha kichwa.

Siku hiyo mimi nikikuwa nimepanga safari ya kuwenda Nairobi. Saa moja Kasoro bo mimi nikikuwa kwenye sitanini, ambapo nikikuwa nikitaka kusafiri na matatu ya Nyota. Kwenye sitanini nikikaa hapo kwa muda mchache. Matatu ya Nyota ikipatika nikipanda kwenye matatu.

Matatu hiyo ilikuwa hukienda wa kasi. Gari ikipokuwa hukienda mbele na miti hikiimbua ikienda nyuma. Abiria wa matatu wakuwa wakisikiliza msiki wa radio. Ndani ya gari palikuwa na mlevi ambaye alikuwa na marjika mengi. Abiriza kupatakana abiria wengi. Mlevi huyo alitupwa nje ya gari.

Kwa muda wa saa moja nikikuwa nimefika Nairobi. Nairobi ni mji wa furasa nyungu. Mimi niliokwa nikienda kumsalimia baba yangu anaye hichi huko Nairobi. Jioni siku hiyo tukenda kijijini kimoja cha Esilice. Hapo tukingia kwenye mkahawa mmoja ambapo tukikungwa chai na maa dazi.

Ndani ya mkahawa huo palikuwa vitu vya kucheka. Palikuwa na mwaridizi

SADARASA LA STA: BRIAN NGUI MBOVI MUTULANI

SIKU AMBAYO SITASAHAU.

Siku yenyewe nilikuwa ya kusimama Nilikuwa
kutembea kama Jeshi la Wakazi. Wengine walikuwa
na fuaha tele Vingeregere zilikuwa lacima
zipingwe pia dereva. pindi hilo lilikuwa ya
kukaa Sabina. Salamini

Nikuwa siku ya Kishorekea miaka
kumi ya au mwanzo mmoja wa Kusomea
Uadish. Jarifu wa Insha. Mawazi tulivaa
kwa kuwa hitiwa Suku kubwa. Sherehe yenyewe
hilituwa Tanzania tarafa ya Mwanazi. hapa
bara la Afaca Mashariki

Sherehe Hianza. Saa moja usiku
kizwahili kirambo chenye afya kilitamkwa.
Watu waliingia na kutoka kama nyuki ndani
ya mzinga Miri nilikuwa mmoja wa wakati
ati wa Insha. Kengole ililia mlia mkali
tulienda kuhumbwa siku ya kurudi Inchi
ya mama mteu Alafu tukaambiwa hi
pindi la kuanza sherehe yetu lawa
tuliambwa tutaanza kukariri shairi tuliko
kuna naye tona mziki wa Rose muhado
kubizuka papote pale tuwe na kuriga
na tusiilize. tupate Mumbari mteu
kutambua na maakuli ambayo yatupa
gwa na kupambua.

Nilitwaga mbele ya juwaa na kukariri
shairi langu hiki ni kizwahili ngani mnache
nena Mjini nika kariri. Nilitingwa makofi
na Vingeregere. Alafu palitaka Mochana
maridadi lakini hakawa mteu kama miri.
Alitakiri shairi lake. Mziki wa Bi Muhado
hulizidi.

STO 6 3/2/2011

~~Siku~~ ~~kipindi~~ ~~siku~~ ~~amba~~ ~~ya~~ ~~siku~~ ~~satu~~
Nikawa siku masi saa tano za asubuhi
kaimi na baba tukitoka asubuhi na mapema kabla
ya kikuwira wa kwanza kutangaza ishara ya
mapambazuko. Nilipo ruka asubuhi hiyo nilikuwenda
bafuni kuoga. Niligaga haraka haraka kama mchwa
Nilipamaliza kuoga nilikuwenda jikoni hapo nilipotayarisha
kiamsha kingwa changu. Nilipamaliza kutayarisha kiamsha
kingwa nilikuwenda chumbani na kuchukua shafahi yangu
haraka haraka kama nika na ulafi kama fisi. Baba
aliniiita na kuniambia kwamba tunaoioka kwenye harusi
ya mjomba wangu katika kiji cha mangara. Nilikuwenda
juu na chini kwa sababu ya furaha. Nilikimbia chumbani
mwanangu na kuvalia nguo maridadi. Mama aliyoniamulia
siku iliyopita. Baba naye alingia chumbani mwami na
kuvalia nguo zake ili sisi kuanze safari.

Dakka ya Shamra Shamra hizi, tulifunga safari
kuwenda kitani cha gari. Tulipokua giani tukitaka shimo
lililokua adapi sana. Nilinuwiza shimo hii unafikini niyafika?
Alinambia kwamba gari ni ya unini. Tulienenda na safari
yetu kuwenda kitani cha gari. Tulipofika hivyo
tulitaka gari kama imafika saa hiyo. Tulijarua gari
na kuvalia kitani. Tuo kuendelea na safari yetu. Tulipokua
giani baba alinayesha wanyamapori wakifonya mazoezi
ayazizi kwa kukusa ruka juu na chini lengine
walikimbia huku wengine wazizi nyasi.
Tulipokua tukienenda na safari yetu
tukitaka porisi giani na kusimamisha gari ili kukitika
shilingi kamsini. Tuliwapa na kuendelea na safari yetu.
Tulipokua karibu kufika kule maji mkubwa
Mairabi, tuliwapa wanyamapori wakifonya kazi yao
ya kuwapa watoto wao chakata na kuwanyonyesha
watoto wao ili kuwa wakubwa kama wao. Tulifika
majini Mairabi salama Salimini.

SIO 6 MATHOKI MUENI

SIKU AMBAVO SITAHISAHAU 31/7/2011

Siku niliingotia kwa hamu na ghamu katimaye iligonga. Siku yenyewe nilirauka ~~ku~~abuhi na mapema mabla ya ~~ku~~ware kwa kwenda kutanganza istara za mapambaziko ya siku hiyo. Siku yenyewe nilitana kwenda kumtembelea ndugu yangu Ndugu yangu aliyekuwa akiishi kabisa mji misubwa wa Mombasa. Siku yenyewe niliamisa umanda ulikuwa ugali nyasini yaani ukipanda milima.

Siku hiyo niliamika iliniweze kujerajisha na kukata safari yangu. Baada ya dakika chache niliamaliza kuniya ~~safiri~~ yangu. Nilipomaliza nilienda maliwatoni kwa muda wa dakika chache. Kupamba na kupamba niliamaliza mwonga. Baada ya muda wa ~~muda~~ ~~muda~~ kuniye niliingia chumbari pangu na sukari nguu yangu. Mama yangu aliyetokuwa aliyoniandaa.

Kwa dakika chache niliing'aa nanga. Nilipofika katika kituo cha gari nilisaa hapo kwa muda mfupi. Matani ilikuja ikiwa turya lakini mahali nilipokuwa palikuwa na watu waliokuwa katika kituo cha gari. Ilingia dani ya gari na usungu nanga. Utingo aliyekwa akikusanya hele za za inisi waliokuwa kwenye matetu hiyo. Iliendelea na safari yeye kabla ya kupita katika mji mtege wa masaku. Kwenye njia ilikutana na parjira iliyokuwa kwa njia ikitoka masaku kwenda katua. Utingo mwaneyewe alipatwa na g'ali na ~~safiri~~ wengine pia na ~~deriva~~ lakini mimi sinufa niliunua nguu moja yangu. Walianzia walipetokwa hospitalini na walipipiga dunia tene walipelelewa machari. Ilihituka nikiwa hospitalini. Iliipatiwa na sahihi aliyekwa hapo hospitalini. Iliundishwa

NGOLO MUSYOKA

WEZI MUMBAANI KWETI.

DARASA LA MAAE

Nakumbuka vizuri siku yenyewe nilitoka shuleni
nikawa nimechoka hai bin tiki kwe adhabu niliyopewa
ilikawa ngumu ja kushona kwanu kapbara
Nilipofika nyumbani nilikuta kila mtu akiwa
na furaha riboribo. Nilijawa na hamu ya
kutaka kujua kiini cha furaha yao.
Kisha niligonda kuwa siku iliyofuta
kulikwa na sherehe ya anasi ya mjomba wangu.
Chango changu kilichokuwa kizito kama namba
nilikiramba pgu.
Baada ya muda wa kuku kumeza punje
niliji bwana kilandani mwangu pu na kulata
fo fo fo.

Nilipopopokoka kutoka usungizi wangu wa
pono nitishangazwa na mwangaza wa
kuruzi ulionimulika mwia. Nilipimwa na
butwaa Mwia si mwia nibona mja aligevara
kabuli nyeusi tili ili kupicha jovu wakao.
Alikuwa na misuli bingine kama
mnyanya vyuma na alikuwa amevanga kama
ngamaji wakabi wa kiangazi.

Macha yake mekundu yaliashiria kifa.
Nilipojaribu kopiga duru alinisingua makofi
mazito mazito kwa kweli mahere kama
huruma na Samehe yalikuwa yameingizwa
kimakosa kamusini kuyake haya kuwa na
maana yoyote kwa bahati mbaya nilikuwa
peke yangu nyumbani kwani walazi wangu
walikuwa wamesafiri kumsalimu mjomba.
Mwizi gole alipenya penya vito na
kuingia kabika sepu ya abu na kuloroka na
pesa lastimu. Mkufu wangu wa thamani kubwa
ungeibiwa? Maswali mpyawo yalinizongoka.

MUITHU MUINDA

3/8/2011

WEZI NTUMBANI KWETU

DARASA LA NANE

Siku yenyewe niliamka asubuhi ya musa pasipo kunusa mlo kabla ya kikuwate wa kwanza kutangaza ishara za mapambanzuko kwani aita yetu ilikuwa na safari ya kwenda -harusini kwa ndungu yangu. Wakati nilipoamka, umande ulikuwa ugali nyasini ihali ukungu ulikuwa umesandiki milima.

Nilikumbika bajuni na kuoga kwa maji bende iliyeriparipa nitelomeke. Kama kiyaraga mama yake achokuwapo na Kana. Baada ya pilkapika na palakapalaka za malayanishio safari yetu ilivyo. Nilipata na huzuni mwingi nilipasika kuwa hawakuda. Layari kuenda nani kwani sikuwa nimealiza kazi niliyopewa na mwalimu.

Machizi yalimlirika litini huku akijuliza majwali kemkem punde si punda nilipiga misamba badi sambuleni ili nikamitisha kazi yangu huku akiwa na matumaini kwao alajitaye kachoki na akichoka keshapita.

Baada ya kusoma nilijitaza kuni huku akitisi uchovu. Baada ya kuku kumeza purje za nitama nilisikia mlo wa gari nye. Bila jikra nilienda kuyungua mlango kwani niliua kuwa jamia yetu meweasi.

Nilipozungua jomba asilo. Stahili lilinikumba machiwi. Adimasi wawili waliokuwa na uo umepata kama mwenda wazimu walitoka gani.

CAROLINE MUMBUA.

Shule ya upili Mutulani.

NDOA YA MJOмба.

ABM: 740.

Naaam, kama walivyotonga wahenga, Lisemamuato lipo na kama halipo lafa. Harusi ambayo kila mja alikuwa ameisubiri iliwadia. Kila mtu alikuwa tahayatu kuona ndoa hiyo. Niba-mka bukrata mbichi ambapo ukungu ulikuwa kado umetanda kila mahali klanawake nao haukubaki nyuma. Walikuwa wamejifunga vibwekwe vya kula hari za mchua ili kumeeza kutayarisha mapochopocho ya siku hiyo.

Mjomba naye alikuwa tayari amerauka ili kujitayarisha kwa sababu ya siku aliyokuwa ameisubiri kwa hamu na ghamu. Klayele nao walikuwa wakimsifu Babana kwa sababu ya siku hiyo. Muuia si muuia, tulianza kujitayarisha kulenda kuwenge sherehe. Nilifululiza hadi hamamuni ili nituzeze kutoa nango za muilu. Jaja nalo ulichomoza kutoka mahariki. Ama kwa kuweli, siku njema huonekana asubuhi. Wakati wa sherehe uliwasili na kila insi alielekea kuwenge kanisa ya Katoleki aliyokuwa ambapo sherehe hizo zingefanyika.

Baada ya saa moja, Askofu mkuu aliwasili ili kusiendetheni sherehe hizo. Kila mtu alikuwa amejawa na furaha chekwa-chekwa. Kanisa hilo lilikuwa umepurika kila aina ya waja ambapo hata mtu hangepata mahali pa kutema mate. Mlazo ngoma hazikuachwa nyuma katu walikuwa wanadengua viona na kuvijeyusha kwa sababu ya sherehe hizo. Muda si muda, shughuli za siku hiyo zilianza. Saa tano na robo, mjomba alingia kanisani ambapo alikuwa amebewa hobelahobela na waisimamizi wake. Shanguwe ziliskika wakati huu.

Kwa kuweli, mjomba alikuwa mtanashati kupindakia. Naye bibi harusi ambaye hakubaki nyuma katika uembo wake alingia mumo humo. Sexi lake ambalo ulikuwa jeupe pe! pe! pe! ulilingaa kote. Ungedhaani ni malaika. Himbo mtulivu na wa furaha ulikuwa unaimbua mahali pale. Pia, waimbaji

CECILIA NDINDA. MUTULANI
SHULE YA UPILI ~~NDINDA~~
ADM. 732.

NDIZA YA MITOMBA

Wananga hawakunosea walipeamba kuhwa siku njema
huonekana asubuhi. Nilikuwa asubuni na makema
Kabla ya unande kutawana nyasini Nilikuwa na
hamu kubwa ya kutuukumba gaisi ya mlamba
Wangu usiku, sikupasa hata pepe la ubingizi kwani
niwona muda ukidokots sana.

Mimi na ndugu zangu tulikuwa tumefika kwa
mlamba juzi mwa mawazishi ya anisi
Baada ya soga kwa kwanza kuwika, alina mama
ulazet na vilana wawanza kumiminika kwa
Samuel (mlamba). Muda si muda, maishi yalanza.

Niliviza kuwasikia vaxuri kwani waliongea kwa
sani ya suu sana. "leta hiki, songesha kile na
kathalina." Niyanga alitawika kwa stajani amba
ya kutiawika sana sga mabiti asubuni wapishi
walikuwa wameshamouza kazi yao na kuelekea
makwao ili waditayanshe kuelekea kanisani.

Nivenda moja kwa moja hadi maliwani ambapo
niligaga na masi bendi mitali ya baladi. Mama
hakuniruhusu kuwa nguo ya anisi kwani alisema
kuwa nitajichagua kama ya usatu wangua kufika
kwa huyo, Nilikuwa kuwa kwetu kwetu na molawapo
wa nguo zangu.

Sherehe yenyete ingenza ⁵⁹⁹ tano asubuni. Magazi
yalanza kufika. Moja kab ya nyingi zilzokuwemo
likwita imesambaa nani. Hii ludihihisa bila usiwaka
si kuwa ndiyo itakayawakwa. Bwana na B. anisi.

CAROLYNE STOMBHA WAEMA.

19

MUTULANI JEGONDARY USHOB
SHILE YA PIKI YA MUTULANI
1901

INHA.

NDOA YA MTOMBA

Amu kweli wabanga hawakunakaa waizuyamba kwa mamba
ni kangaji huenda yakaja. Siki yenyewe nikimwa
nimeingaja kwa hami na dhani. Niidanka alichubi na
Marema kabla ya jengo wa kwanza kimoa.

Niilekea jikoni kusenda kutayamba kiamsha kingwa
na baadaye kulekea Mawazani kimoa. Niidga
kwa muda usiozidi miu saa kwani Niikonga
hadi ngozi yangu kupindua rangi na kimoa nyere
pepepe.

Niilekea kwenye chumba cha kimoa na kwanza kujiomba.
Niiji pandoa irakuyo na kurasia kipiki. Hare niilekea
Kawani irakimwa na harwi. Bi anwi alichewa
kwanza kirambo na miu rama na waizuyamba
wake. Ukweli ni kimoa Bi anwi alichewa mamba
kwenekweli. Ukweli wenywe kulinata kichera juu yake.

Bi anwi na Bwana jikoni ambaye alichewa mamba
wakiwa waizuyamba na Maandamano ya mami ambaye
yankimwa yankimwa na Mami ya kimoa aida. Bi,
Niijina wakati ambao Bwana na Bwana Bi anwi
waikimwa waingia Kawani.

Shamba za anwi zinaa, kinkimwa na baadaye na hata
kinkimwa kinkimwa kimoa kwa akia kwanza ambao
waizuyamba kimoa kinkimwa alichewa kimoa kawana
mifupa. Bi anwi alichewa anatembea msendo wa aite aite
ilichewa alichewa kinkimwa chini. Ukweli unake kinkimwa
waizuyamba Shamba ya irakimwa, nguzi matemba, nguzi nguzi bititi
na hata hata nguzi ya kimoa nyoka pangoni.

GIBACE MWIKOJA

3/8/2011

STB 8

SIKU ZA PWAGU NI MAKUMI MANNE

Nilikawa nimechoka mithili ya moja aliyetoka mchuanoni kupitia mbali hoi bin tiki, kwani mchana kulwa nilikuwa nikifanya ng'age iliyokuwa ng'amamama maktaa ya kumshonea kifaru kaphura.

Nilipafika nyumbani kutana karini nilionda moja kwa moja hadi hamamuri ilikubhani uchoru na baadaye nilipuliza lama sebuleni nilipakichukua chaji kilichokuwa kitamu mno-kicha nikachapua mbeo za ajabu hadi kitandani na kuzimia zi kati bahati ya gonezi ilipweke kwele urundo sirupata hata lepe la usingizi kuwa haikuwa desteni yangu kulala pehe yangu kiambari petu lakini sikawa na budi kuwa kuwa wavyete wangu walikuwa wameenda kukiesta arusini.

Baada ya muda wa chupa kuoza nilipata usingizi wa mang'amumang'ama lakini baadaye usingizi ulinisafirisha katika dunia ya yuiya kilichoniamsha kwa si kifahari pita lakini niliporudiwa na fahamu nilikisika kishondo kiticho nifanya nishitume upeo wa kushitika. Baada ya muda wa daku kuhalia mkia kishondo kingine kilifuata mara kiliofanyia mlango kusalimu amri pul

Pandirizi la mtu lilicimama tisti mlango huku likijihami na bunduni ya rasharasha tapwitapwi ili liruvalia kabuti zisi tititi ili kupicha uoyu wake. Nato lilikuwa na misuli tinginya lau mayanyua ryuma wakati wa kiangazi Jenejene jembambel iliniditiza mishororo minne mithili ya machozi.

MUTUKU MALU

DARASA LA NANE

3/8/2011

WEZI NYUMBANI KWETU

Daima dawamu tukia hilo haliyeyuki axilini mwanangu limefanda na kukolea kwenye nyuzi za mabogo. Nakumbuku dhahiri shahiri ilikuwa siku ya Jumamosi jioni baada ya pilka pilka na hekheka za awsi ya kakangv Mzilikazi.

Nilikuwa nimechoka hoi bin tiki kwa hivyo bila kubananga wanati nili kitayarisha chanzo changu. Baada ya mda wa jogoo kumeza penye nilikuwa nimekila kwani kilikuwa asali. Sikusita hata sekunde kikaelekea kitandani na kujilaza kama gunia la mahidi.

Kabla ya mwia wa kuzumba na kuzumba nilikuwa nusu mfu. Kun kaya kun nilisikia kishindo kikuu na kuona mlango ukisalimu amri pu! Amini usiamini kishindo nichokisikia kilinifanya nishituke upeo wa kushtuka.

Ghapla bin vu pandikizi wawili walisimama mlango huku wamejihami na bunduki aina ya tashaka.

Walikuwa wamevaa kabuti nyeusi ili kuficha uvu wao kwani kina shekle na manahodha wa jadi na jadudi hawakuvaa aidha soksi za chuma wala miwani ya mbao. Pandikizi moja lilikuwa limeunga kama ngamia liliamuru nilale chini au linisafirisha jogomeo pasi nauti wala matwana. Kusema kweli maneno yake yalianguka kwenye masikio yaliyotiwa komango. Mara tu nilipokata kufanya

SHADRACK MANDU

SHULE YA UPILI MUTULANI
NAMBARI: 859

NDOA YA MJOMBA

Usiku ulikuwa msere na giza ulikuwa tofoto bin nono. Ni kweli usiku husetiri mengi na jambo usilolijua ni kama usiku wa kiza. Ama kwa hakika siku iligopata ni siku iliyokuwa ya maana haswa kwa mjombangu aliyekuwa akipanga ndoa.

Naam siku yenyewe niliingojea kwa mugba na mugba kwani nilikuwa mmoja wao. ambao wangejiujulisha kwa jambo moja au nyingine. Ama kwa kweli chambilecho hawakula mwande waliposema penye nia pana njia.

Bukurata wa asiya nilinyatia nyatu nyatu hadi maliwatoni ambapo nilikoga maji baidi ajabu na baadaye nikaondoka mwendo wa aste aste hadi chumbani mwangu. sikuibu waa kwani chelewa chelewa utampata mwana si wako aidha ngija ngija humiza matumbo. Nilijipamba kwa nguo zangu ambao ulingeliani niligaliwa nazo kisha nikaelekea sembuleni kupata stajai. kabla ya kuingia sembuleni harupu nito ya kiamsha kinywa ilinipiga pua ambayo ilinifanya nilambatie mate.

Muda si mtoro niliyoaga wote na safari ikatia nanga ilikuwa mshahi kueleza siku yenyewe ingekuwa vipi lakini kwa vile mamba yaliwa, nilijiazia kuwa siku njema huonekana hasa asubuhi. Ni muda mchache na mwendo wa meli chache nisitaje nilipopika nyumbani pa Edgar. Nilijawa na furaha maridhawa bin mpwito mpwito kupata hali ilikuwa ile ile.

Edgar ameshajiamba kwa siku kubwa na saa imembakia mimi tu ili nijani mchukue kisha tuelekee kanisani. Bonda ya kumwamkua, tulipululiza safari yetu hadi kwenye tafuza ya harusi ambayo ingefanyika katika kanisa kuu ya PECA mjini Eldoret.